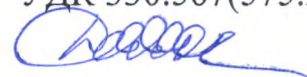

**К. КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Диссертациялык кеңеш Д 08.23.672

Кол жазма укугунда
УДК 330.567(575.2)

ДАУТОВ ЯЛКУН УМЕРЖАНОВИЧ

**ЭКОНОМИКАЛЫК СИСТЕМАНЫ ТРАНСФОРМАЦИЯЛОО
ШАРТТАРЫНДА ҮЙ ЧАРБАЛАРЫНЫН ИШТЕШИ**

Адистиги 08.00.01 – экономикалык теория

Экономика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертациянын
авторефераты

Бишкек-2024

Диссертациялык иш К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин Экономика кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчи:

Савин Виктор Евгеньевич
экономика илимдеринин доктору, профессор
К. Карасаев атындагы БГУ
"Экономика жана финансы" факультетинин
деканы

Расмий оппоненттери:

экономика илимдеринин доктору, профессор

экономика илимдеринин доктору, профессор

Жетектөөчү уюм:

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
экономика илимдеринин кандидаты, доцент**

Рысалиева Г.О.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Маалыматтык экономикага өтүү жана өнүгүү этабында адам капиталын кайра өндүрүүнүн негизги субъекти катары үй чарбачылыгынын иштешинин проблемасын билүү жана теориялык жактан иштеп чыгууну тереңдетүү зарылчылыгы келип чыгууда. Изилденип жаткан теманын актуалдуулугу улуттук экономикалык системанын натыйжалуулугун жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн камсыз кылуу, үй чарбачылыгынын экономикалык потенциалын кайра өндүрүү жана ага тиешелүүлөрдүн экономикалык активдүүлүгүн стимулдаштыруу маселелерин чечүүнүн контекстинде бардык чарбалык субъекттер үчүн биринчи даражадагы мааниге ээ болорун көрсөтүү болуп саналат.

Акыркы он жылдыкта дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүндө турмуш-тиричилик маселелерине кызыгуу күчөдү. Мындай өсүш азыркы коомдук илимдин илимий жүгүртүүсүнө бекем киргизилген чарба жүргүзүүчү субъекттердин бул категориясына, ошондой эле мамлекеттик жөнгө салуу практикасына жараша улуттук деңгээлдеги расмий статистикалык отчетторго кызыгуунун өсүшү менен шартталган. Экинчи жагынан, үй чарбачылыгы коомдун иштешинин ар кандай аспектилеринде, биринчи кезекте, экономикалык чөйрөдө ролунун жогорулашына көңүл буруп жатат. Чарба жүргүзүүчү субъект катары үй чарбачылыгын ишканалар, фирмалар жана мамлекет менен катар улуттук экономиканын негизги субъекттеринин бири болуп саналат жана мындан ар кандай деңгээлдеги статистикалык органдардын өкүлдөрү болгон мамлекет турмуштук ишмердүүлүк жөнүндө үй чарбачылыгынын киреше, чыгашаларынан тартып, экономикалык параметрлерине чейин жана демографиялык аспектилерине чейин ар тараптуу маалыматты үзгүлтүксүз чогултууга милдеттүү болуп саналат.

Үй чарбачылыгы кайра өндүрүү процессинин бардык этаптарында, башкача айтканда, товарларды өндүрүүдө, аларды алмаштырууда, сатууда жана керектөөдө негизги ролду ойнойт. Үй чарбачылыгынын экономикалык жүрүм-турумун, ич ара экономикалык мамилелерин жана кызыкчылыктарын ар тараптуу жана сапаттуу изилдөө мүмкүн болушунча ар кандай типтеги, ар кандай өлчөмдөгү үй чарбачылыктарынын арасында, өлкөнүн ар кайсы аймактарында, шаарларда жана айыл жерлеринде жүргүзүлүүгө тийиш. Ар бир үй-бүлөнүн жыргалчылыгынын өсүшү мамлекеттин бүткүл системасын бекемдейт, анткени, бул мамлекеттик органдардын жана ар түрдүү багыттагы изилдөөлөрдүн артыкчылыктуу багыттарынын бири.

Дээрлик бардык өлкөлөрдүн экономикасы үй чарбачылыгына түздөн-түз көз каранды, анткени, ал ар кандай макроэкономикалык көрсөткүчтөрдүн, анын ичинде өлкөнүн экономикасынын негизги факторлорунун бири болгон

суроо-талаптын калыптанышына таасир этет. Чынында эле, үй чарбачылыгынын кирешесинин көпчүлүк бөлүгү суроо-талапка түздөн-түз байланыштуу болгон ар кандай товарларды жана кызматтарды сатып алууга жана керектөөгө кетет. Ал эми улуттук экономика өнүккөн сайын тескерисинче үй чарбачылыгын тарабынан кабыл алынган чечимдерге таасирин тийгизет. Демек, үй чарбачылыгынын социалдык-экономикалык абалын системалуу түрдө изилдөө өздөрү үчүн да, мамлекет үчүн да өтө маанилүү. Үй чарбачылыгын бизнес сыяктуу эле керектөөчүлөргө да, өндүрүүчүлөргө да тиешелүү. Башкача айтканда, үй чарбачылыгы товарлар жана кызмат көрсөтүүлөр рыногунда суроо-талапты да, сунушту да түзөт, ошондой эле, адам капиталын кайра өндүрүүнүн негизги субъекттери болуп саналат. Мындан тышкары, үй чарбачылыгы эмгек, ишкердик жөндөмдүүлүк, жер жана капитал сыяктуу өндүрүш факторлорунун ээлери болуп саналат. Ал эми коомдо көп нерсе үй чарбачылыгы топтолгон ресурстарды канчалык толук жана натыйжалуу пайдалангандыгына көз каранды. Ошондуктан, өнүгүүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрүн, алардын экономикалык кызыкчылыгын жана өнүгүү динамикасын Кыргызстандын ЕАЭБге мүчөлүгүнүн шарттарында теориялык жактан өз убагында изилдөө өзгөчө маанилүү. Жогоруда айтылгандардын баары изилдөө темасынын актуалдуулугун жана анын практикалык жактан баалуулугун аныктап турат.

Диссертациянын темасынын күчтүү илимий программалар жана ири илимий долбоорлор менен байланышы. Кыргыз Республикасынын 2020-2026-ж. иш менен камсыз кылууга көмөктөшүү жана тышкы эмгек миграциясын жөнгө салуу программасы менен; Кыргыз Республикасынын 2018-2040-ж. өнүгүүнүн Улуттук стратегиясы менен; Кыргыз Республикасынын 2018-2022-ж. региондук саясатынын концепциясы менен; 2022-2026-ж. Кыргыз Республикасына инвестиция тартуу программасы менен байланыша алат.

Диссертациялык изилдөөнүн максаты - экономикалык мамилелер системасындагы үй чарбачылыгынын иштешинин теориялык жана методологиялык концепциясын иштеп чыгуу жана Кыргызстандын үй чарбачылыгынын бакубаттуулугун жогорулатууга багытталган мамлекеттик социалдык саясаттын чараларынын комплексин негиздөө.

Бул максатка жетүү үчүн төмөнкү милдеттерди чечүү зарыл:

- экономикалык мамилелердин субъекти жана объектиси катары чарбанын калыптанышынын жана өнүгүшүнүн генезисин, тарыхый эволюциясын теориялык жана методологиялык жактан негиздөө;

- “үй чарбачылыгы” экономикалык категориясынын маңызын ачуу;

- үй чарбачылыгынын функциясын экономиканын субъекти жана экономикалык институт катары классификациялык белгилерин мазмундуу негиздөө;

- үй-бүлөлөр менен үй чарбачылыгынын ортосундагы жалпылыктарды жана айырмачылыктарды ачуу;

- үй чарбачылыгын салттуу баалуулуктарды жана анын өнүгүү шарттарынын эволюциясын, типологиясын сактоочу катары мүнөздөө;

- чарбачылыктын мамлекет жана фирмалар менен болгон мамилелериндеги карама-каршылыктарды аныктоо;

- Кыргызстандын чарбаларынын ресурстук потенциалына комплекстүү талдоо жүргүзүү жана үй чарбачылыгынын мүчөлөрүнүн ортосунда алардын кызыкчылыктарын жана артыкчылыктарын ишке ашырууда бюджетти пайдалануунун багыттарын мүнөздөө;

- үй чарбачылыгынын учурдагы жашоо деңгээлин, келечектеги керектөөлөрдү канааттандыруу үчүн үй чарбаларынын чыгашаларынын жана кирешелеринин структурасын оптималдаштыруу, инвестициялык активдүүлүктү жогорулатуу механизмин мүнөздөө;

- Кыргыз Республикасындагы үй чарбачылыгынын институционалдык чөйрөсүнүн өзгөчөлүктөрүн аныктоо, трансформация мезгилинин жана андан кийинки эволюциянын шарттарында алардын институционалдык жүрүм-турумунун моделин негиздөө, үй чарба мүчөлөрүнүн өнүгүүсү менен жашоо образында көйгөйлөрдүн бар экендигин жана алардын таасирин негиздөө менен азыркы этаптагы турмуш-тиричилик институтунун ишинин натыйжалуулугун ачып көрсөтүү;

- Кыргызстандын ЕАЭБге мүчөлүгүнүн контекстинде үй чарбачылыгынын ресурстук потенциалын жогорулатуу жана жакырчылыкты кыскартуу, жашоо деңгээлин жогорулатуу боюнча чараларды сунуштоо.

Изилдөөнүн объектиси – Кыргыз Республикасынын буйрукчул-административдик системадан рыноктук экономикалык системага өтүү мезгилинин шартындагы үй чарбачылыгы.

Изилдөөнүн предмети – чарбачылык иш процессинде алардын кызыкчылыктарын, керектөөлөрүн, максаттарын ишке ашырууга карата үй чарбачылыгы менен башка чарба жүргүзүүчү субъекттердин ортосундагы экономикалык мамилелердин жыйындысы.

Изилдөө методологиясынын негизин жалпыланган: анализ жана синтез, тарыхый жана логикалык, системалык-функционалдык, структуралык-функционалдык, салыштырма, статистикалык анализдер, жалпылоо, математикалык моделдөө биримдиги сыяктуу илимий методдор түздү.

Изилдөөнүн натыйжаларынын илимий жаңылыгы төмөндөгүдөй:

- ар түрдүү илимий мектептердин окумуштууларынын үй чарбачылыгынын эволюция процесси жөнүндөгү теориялык-методологиялык көз караштарын изилдөөнүн негизинде чарбачылык категориянын маңызын ачылып көрсөтүлүп, үй чарбачылык категориясын аныктоодо кошумчалар киргизилүү менен автордук тактоолор сунушталды;

- үй-бүлө менен үй чарбачылыгынын ортосундагы айырмачылыктар негизделип көрсөтүлдү;

- үй чарбачылыгынын классификациясы менен функциялары каралды;

- үй чарбачылыгынын типологиясы, алардын эволюциясы жана экономикадагы трансформациялык кризистин таасири астында функциялардын иштешинин өзгөрүшү көрсөтүлдү;

- чарбалардын экономикалык таламдары жана кайра куруу мезгилинде аларды ишке ашыруунун мүмкүнчүлүктөрү каралды;

- рынок экономикасынын калыптануу шарттарында мамлекет менен үй чарбачылыгынын өз ара аракети талдоого алынды;

- үй чарбачылыгынын кирешелеринин жана чыгашаларынын рыноктук социалдык-экономикалык мүнөзүн калыптанышы негизделип берилди;

- үй чарбачылыгынын учурдагы жашоо деңгээлине комплекстүү талдоо жүргүзүлдү жана келечектеги керектөөлөрдү канааттандыруу үчүн инвестициялык активдүүлүктү жогорулатуу максатында үй чарбачылыгынын чыгашаларынын жана кирешелеринин структурасын оптималдаштыруу механизми сунушталды;

- рынок экономикасынын калыптануу мезгилиндеги үй чарбачылыгынын мамлекет жана фирмалар менен болгон мамилелериндеги карама-каршылыктар аныкталды;

- Кыргыз Республикасындагы үй чарбачылыгынын ички жана тышкы институционалдык чөйрөсүнүн өзгөчөлүктөрү, трансформация мезгилинин шарттарында алардын институционалдык жүрүм-турумунун модели жана анын үй чарбачылыгынын стратификациясынын, киреше деңгээли боюнча теңсиздиктин өсүшүнө тийгизген таасири мүнөздөлүп берилди;

- Кыргызстандын ЕАЭБге мүчөлүгүнүн шарттарында үй чарбачылыгынын ресурстук потенциалын жогорулатуу, жакырчылыкты кыскартуу жана жашоо деңгээлин жогорулатуу боюнча чаралар сунушталды.

Алынган натыйжалардын практикалык мааниси үй чарбачылыгына шарттарды түзүүдө жана аларды өнүктүрүүнүн учурдагы тенденцияларында, адам капиталын топтоодо жана аны натыйжалуу пайдаланууда, Кыргызстандык эмгек мигранттарынын акчалай жыйымдарын керектөө форматынан инвестициялык форматка өткөрүү маселелерин чечүү процесси боюнча маалыматтык коомду өнүктүрүү тууралуу иштелип чыккан

теориялык жана методологиялык аспектилер менен ыкмаларды мындан аркы изилдөөлөрдө колдонууга болот.

Изилдөөнүн натыйжаларынын экономикалык мааниси автор тарабынан алынган корутундуларды жана сунуштарды мамлекеттик бийлик органдары тарабынан экономикалык жана социалдык саясатты иштеп чыгууда жана ишке ашырууда, экономикалык реформалардын жүрүшүн ондоодо жана социалдык-экономикалык өнүктүрүү стратегиясын иштеп чыгууда колдонуу мүмкүнчүлүгүндө турат. Кыргызстандын өнүгүшү, өлкөнүн экономикалык механизмдин өркүндөтүү, адамдык капиталды топтоо үчүн шарттарды түзүү; изилдөө түзүмдөрү - жакырчылыктын деңгээлин жана жашоо деңгээлинин негизги социалдык стандарттарын аныктоо боюнча сунуштарды жана методологиялык ыкмаларды негиздөөдө колдонууга болот. «Микро-макроэкономика», «Институционалдык экономика», «Социалдык саясат» курстарын өтүүдө, ошондой эле турмуш-тиричилик экономикасы, региондук актуалдуу проблемалар боюнча атайын изилдөөлөрдө да колдонууга мүмкүн.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Кайра куруу мезгилинин шарттарында рынок экономикасына өтүү мезгилиндеги чарбачылык жүрүм-турумдун теориялык жана методологиялык негиздерин жалпылоо, системалаштыруу жана толуктоо маселелери комплекстүү изилденди. Үй чарбачылыгы боюнча кээ бир маселелер Кыргызстандын практикалык ишмердүүлүгүнө сунушталды. Кыргыз Республикасынын социалдык-экономикалык тутумундагы экономика жана коммерция министрлигинин санариптик программасына ишкердикти өнүктүрүү боюнча кошумча функцияны киргизүү зарылчылыгы боюнча бир катар сунуштар киргизилди. Муну колдонулуп жаткан ишке ашыруу актысы далилдеп турат. К. Карасаев атындагы БМУда диссертациялык иштин айрым жоболору «Микроэкономика», «Ишкердик» жана «Макроэкономика» курстары боюнча окуу-методикалык комплексти иштеп чыгууда колдонулган.

Изилдөөнүн жыйынтыгынын апробациясы. Диссертациялык иштин негизги жыйынтыктары: “ЕАЭБ шарттарында Кыргызстандын экономикасынын өнүгүшү: көйгөйлөр жана аларды чечүү жолдору» (Бишкек, БМУ К. Карасаевден кийин, 2017-ж.); “Кыргызстандын экономикасын өнүктүрүүнүн артыкчылыктуу багыттары” (Бишкек, К.Карасаев атындагы БМУ, 2018-ж.); “Кыргызстандын экономикасын инновациялык өнүктүрүүнүн стратегиялары” (Бишкек, К.Карасаев атындагы БМУ, 2019-ж.), “Заманбап чакырыктардын контекстинде экономиканын туруктуу өнүгүү маселелери” (Бишкек, КРСУ 2021-ж.) деген Эл аралык, республикалык, ЖОЖдор аралык жана университеттер аралык илимий-практикалык конференцияларда баяндалган. Ошондой эле, изилдөөнүн жыйынтыктары Россия

Федерациясынын Жогорку аттестациялык комиссиясы жана Кыргыз Республикасынын Жогорку аттестациялык комиссиясы тарабынан сунушталган журналдарда жарыяланды.

Изилдөөнүн материалдары К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин окуу процессинде, «Микроэкономика», «Макроэкономика», «Экономикалык окуулардын тарыхы», «Институционалдык экономика», «Кыргызстандын улуттук экономикасы» предметтерин окутууда колдонулат.

Диссертациянын басылмаларда толук чагылдырылышы. Диссертациялык изилдөөнүн негизги мазмунун чагылдырган жалпы көлөмү 17 б.б. турган 21 илимий макала КР УИА тарабынан сунуш кылынган ата мекендик, орусиялык жана чет элдик РИНЦ жана Scopus бар журналдарга жарыяланган.

Диссертациясынын структурасы киришүүдөн беш главадан, корутундудан, практикалык колдонмодон, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен жана тиркемеден турат. Жалпы көлөмү 310 бет; 61 таблица, 6 сүрөт, 25 график, 17 диаграмма бар.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын актуалдуулугу, максат, милдеттери, илимий жаңылыгы жана алынган натыйжалардын практикалык мааниси каралат.

«Үй чарбачылыгын изилдөөнүн теориялык жана методологиялык жолдору» деген биринчи бөлүмдө үй чарбачылыгы тууралуу теориянын тарыхый баскычы, эволюциясы каралат. Ошондой эле, экономикалык системадагы ар кандай аспектилер менен ролдорун чагылдырган теориялар анализденет.

Үй чарбачылыгынын маңызы жөнүндөгү ойлор, илимий көз караштар байыркы заманда эле жаралып, көп кылымдык өнүгүү жолун басып, биздин күнгө чейин келип жеткен. Аристотель жана анын жактоочулары коомдун негизин экономикалык товарлардын көпчүлүгүн өндүргөн үй чарбачылыгын конгломерат деп эсептешкен. Үй чарбачылыгын рационалдуулугун байыркы грек окумуштуулары ал мезгилдеги коомдун кызыкчылыгына жооп берген жүрүм-турумдан турат деп түшүнүшкөн. Байыркы мезгилдеги изилденишинде анын улуттук экономикага тийгизген таасирин эске алуу менен макроэкономикалык мамиле жасалган.

Аристотель «Саясат» деген эмгегинин 4-томунда: «Байлык жасоо өнөрү чарбачылык илимине окшош эмес экени көрүнүп турат: бир учурда каражат алуу жөнүндө сөз болсо, экинчисинде – аны пайдалануу жөнүндө...» - деп жазып келип, андан ары байлык топтоодо үй чарба илиминин тиешеси барбы деп суроо коюу менен бирге айыл чарбасы үй чарба илиминин бир бөлүгү болуп саналабы же жокпу деген маселени көтөрүп чыккан. «Байлык топтоо чеберчилигине эмес, чарбага байланыштуу чөйрөдө чек бар, анткени чарбанын максаты акча топтоо эмес...» деген пикирин мындан ары жашоо каражаттарын табуу менен байланышкан байлык жасоо чеберчилиги үй чарба тармагынан айырмаланып, адамдын жашоосу үчүн таптакыр зарылчылык эмес экенин түшүндүргөн. Ошондой эле үй-бүлөдө мүлккө ээ болуу эмес, адамдардын камын көрүү керектигин айткан.

Үй чарбачылыгынын иштешинин айрым аспектилер ар кандай классикалык неоклассикалык, институционалдык, неоинституционалдык, жаңы экономика концепциясы ж.б. экономикалык багыттардын өкүлдөрү тарабынан изилденген. Жыйынтыгында, үй чарбачылык модели неоклассикалык моделине мүнөздүү: анткени, ал үй чарбачылыгынын ичиндеги мамилелерди изилдебестен үй чарбачылыгын жана инсанды аныктайт;

Үй чарбачылыгын иреттелген жана макулдашылган артыкчылыктардын жыйындысы катары кароо, үй чарбачылыгынын артыкчылыктарына чектөөлөрдүн таасирин четке кагуу; үй чарбачылыгынын

жүрүм-турумун максаттуу функцияны (пайдалуулугун) максималдаштыруу үчүн оптималдаштыруу иш-аракеттеринин жыйындысы катары каралат;

Үй чарбачылыгын так эместиктин натыйжасында рационалдуу аракеттенүүчү субъект катары түшүндүрүү; так айтканда, анын ишинин күтүлгөн натыйжалары же ишенимдүү белгилерин алдын ала айтууга болот; Анын үстүнө, неоклассикалык теориянын өзөгүн түзгөн рационалдуу тандоо модели адамдын жүрүм-турумуна бардык жерде – ишмердүүлүктүн бардык формаларына карата колдонулат;

Үй чарбачылыгын эсептөө жана когнитивдик жөндөмдүүлүктөрүнүн жеткилендигинин болжолдоосу: неоклассикалык теория үй чарбачылыгы маалыматтын каалаган комплексин иштете алат деп болжолдойт.

XIX кылымдын аягында неоклассицизмге альтернативдүү кыймыл – америкалык институционализм пайда болгон, анын пайда болушу Т.Веблендин (1857-1929) эмгектерине байланыштуу, ал рационалдуулук концепциясын жана экономикалык агенттердин жүрүм-турумун түшүндүрүүдө негизги маселенин бири болгон максимизация принцибинен баш тарткан.

Институционализмдин негиздөөчүсү Т.Веблен «Бош убакыттын классынын теориясы» аттуу китебинде өндүрүш менен байланышпаган ар бир адамдарды эки категорияга бөлгөн: эс алуу классы жана муктаждар. Веблен алар экономикалык жагдайлардын кысымынан корголгон, ошондуктан аларды кырдаалдын өзгөрүшүнө көнүүгө эч нерсе мажбурлабайт деп билдирди. Ал эми муктаж болгондор энергиянын жетишсиздигинен мындай өзгөрүүлөргө ыңгайлаша алышпайт. Т.Веблен эс алуу классын акча атаандаштыгы жана көзгө көрүнөрлүк керектөө үчүн кескин сынга алган. Веблен ошондой эле сатып алуучу объекттин пайдалуулугуна түздөн-түз тиешеси жок кымбат баалуу декоративдик бөлүктөргө негизделген объекттин баасын баалоого умтууларын белгиледи.

Жаңы институционалдык теория неоклассикалык теориядан төмөнкү жолдор менен айырмаланат:

- жаңы институционалдык теория ченемдердин жана эрежелердин жыйындысы түрүндөгү институттар экономикалык агенттердин жүрүм-турумун түшүндүрүү үчүн маанилүү экенин тааныйт; институттар экономикалык субъекттин жүрүм-турумун толук аныктабаса да, алар дагы эле субъекти үчүн альтернативалардын жыйындысын чектеп, эрежелердин арасынан тандай алат;

- жаңы институционализм салыштырма статистикада баа жана сандан башка көптөгөн параметрлер бар экенин ырастайт;

- жүрүм-турумдун рационалдуулугу тандоо кырдаалынын татаалдыгына жараша өзгөрүлмө маани катары каралат.

1980-жылдары үй чарбачылыгын изилдөөнүн институттук методологиясына кызыгуу жаңы күч менен өстү. Неоклассикалык теориядан айырмаланып, институционализм үй чарбаларын жеке адамдар менен аныктабайт жана үй чарбалары үй-бүлөгө бөлүнбөйт. Институционалдык теория экономикалык системалардын ар кандай түрлөрүнө жараша үй чарбачылыгынын ишинин максаттары да айырмаланарын эске алуу менен анын ички түзүлүшүн изилдейт. Башкача айтканда, пландуу, рыноктук же трансформациялык (өткөөл) экономика болушу мүмкүн болгон институционалдык чөйрөнүн түрлөрүнө жараша үй чарбачылыгына ар кандай максаттар коюлат.

Институционалисттер үй чарбачылыгын «оптимизациялоочу рационализатор» катары неоклассикалык чечмелөөнү четке кагышат, анткени үй чарбачылыгынын ар кандай касиеттери, анын ичинде социалдык жана институттук чөйрөнүн таасирине дуушар болушу ага оптималдаштыруу моделдерин түзүүгө мүмкүндүк бербейт. Мындан тышкары, трансформациялык экономиканын алкагында үй чарбачылыгынын институционалдык талдоо үй чарбачылыгын иштешине институционалдык мейкиндиктин таасирин гана эске албастан, үй чарбачылыгынын иш-аракеттеринин таасири астында бул мейкиндиктин өзгөрүшүн көрсөтөт, ошону менен акыркысын изилдөөгө мүмкүндүк берет.

Өткөн кылымдын 60-жылдарында Г.Беккер жана башкалар жаңы чарбалык экономиканын концепциясын иштеп чыгышкан, анда субъекттерди өндүрүүчүлөр жана керектөөчүлөр, башкача айтканда ишканалар жана чарбалар деп мурдагы катуу бөлүштүрүү четке кагылган. Бул концепция үй чарбалары өз мүчөлөрүнүн арасында рыноктук жана рыноктук эмес иш-аракеттерди бөлүштүрүү аркылуу өз ресурстарын оптималдуу пайдаланууну болжолдойт.

«Үй чарбачылыгы» түшүнүгүнүн жалпы кабыл алынган аныктамасы болушу мүмкүн эмес. Бул көбүнчө үй-бүлө деп түшүнүлөт, бирок бул да туура эмес, анткени, үй-бүлөдөн айырмаланып, үй-бүлө бир адам, бир үй-бүлө же бир нече үй-бүлө тарабынан көрсөтүлүшү мүмкүн, ошондой эле туугандык байланышы жок адамдарды да камтышы мүмкүн. Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин Усулдук жобосунда үй чарбасы деп жалпы жашаган жери жана жалпы бюджетти бар адамдардын тобу түшүнүлөт. Үй чарбачылыгына толук аныктама «Үй чарбачылыгы» статистикалык жыйнагында берилген. Кыргызстандын үй-бүлөлөрү: «Үй чарбачылыгы - бир турак жайда чогуу жашаган, туугандык мамилелери бар, жалпы үй чарбасы

бар, тамак-ашка, тиричилик муктаждыктарына биргелешкен чыгашалар боюнча жеке бюджеттерин толугу менен же жарым-жартылай бириктирген же бири-бирине байланышкан жана байланышпаган жалпы бюджетти бар адамдардын тобу.

Үй чарбачылыгына так аныктама берсек: “чарба жүргүзүүчү субъект катары үй чарбасы - өзүнчө турак жайда, анын бир бөлүгүндө же бир нече турак жайда чогуу жашаган, каражаттарын бирге жумшай алган жана жалпы чарба жүргүзүү, толук же жарым-жартылай бириктирүү жана өзүн жашоо үчүн зарыл болгон нерселердин бардыгы менен камсыз кылуучу чарбалык биримдик. Үй чарбасы: рынок экономикасынын көп кырдуу негизи, кыймылдаткыч күчү жана стратегиялык резерви. Рынок экономикасынын тез агымында үй чарбасы бир чатырдын астында жашаган адамдардын жыйындысы катары гана көрүнөт” – деп айтылышы мүмкүн.

Үй чарбачылыгынын көп кырдуу маңызы анын көптөгөн ролдорунда ачылат:

Керектөөчүлөрдүн таянычы: Үй чарбачылыгы мастер кондукторлор сыяктуу эле суроо-талапты башкарып, товарларды жана кызматтарды өндүрүүнү стимулдаштырат, ошону менен фирмаларды алардын ассортиментин жакшыртууга жана кеңейтүүгө түрткү берет.

Ресурстарды жеткирүүчү: өндүрүш факторлорунун (эмгек, жер, капитал) кампасы болуу менен үй чарбалары фирмаларды продукцияны түзүү үчүн маанилүү элементтер менен камсыздайт.

Инвестициялык генератор: үй чарбачылыгынын өз кирешелеринин бир бөлүгүн үнөмдөп, аларды фирмалар өнүгүү жана гүлдөп-өнүгүү үчүн колдоно турган инвестициялык потенциалга айландырышат.

Мамлекеттин финансылык өнөктөшү: салыктарды төлөө аркылуу үй чарбачылыгы мамлекеттик казынаны багып, мамлекеттик башкаруу системасынын иштешин камсыздайт.

Социалдык тармак: Үй чарбачылыгын өз ара аракеттенүүсүн гана баалабаш керек. Товарларды, кызмат көрсөтүүлөрдү, белектерди алмашуу - мунун баары коомдун негизин бекемдеген экономикалык мамилелердин тармагын түзөт.

Үй чарбачылыгын изилдөө жөн гана академиялык кызыкчылык эмес. Алардын жүрүм-турумун, мотивациясын жана артыкчылыктарын түшүнүү натыйжалуу экономикалык саясатты иштеп чыгуунун, экономикалык өсүштү стимулдаштыруунун жана калктын бакубаттуулугун жогорулатуунун ачкычы болуп саналат.

Үй чарбачылыгынын классификациялык мүнөздөмөлөрү жана функциялары. Үй чарбачылыгы – бул бир чатырдын астында жашаган

адамдардын жыйындысы гана эмес, ошондой эле экономикалык турмуштун түрдүү аспектилеринде негизги ролду ойногон көп кырдуу чарбалык субъектилер. Алардын маанисин теренирээк түшүнүү үчүн алардын классификациялык өзгөчөлүктөрүн жана функцияларын карап көрөлү.

Биринчи маанилүү классификация белгиси - менчик формасы. Үй чарбачылыгы ресурстардын ээлигине жана көзөмөлүнө жараша жеке, мамлекеттик же аралаш болушу мүмкүн. Бул аспект ресурстарды жана кирешелерди бөлүштүрүү боюнча чечимди ким кабыл алаарын аныктайт.

Дагы бир маанилүү өзгөчөлүгү - чарбанын көлөмү болуп саналат. Алар чакан, орто же чоң болушу мүмкүн, бул алардын өндүрүү жана керектөө жөндөмүнө таасир этет. Чакан чарбалар көбүнчө өздөрүнүн керектөөсүнө багытталган, ал эми ири чарбалар рынок үчүн товарларды өндүрүүдө негизги ролду ойной алышат.

Функционалдык адистиги боюнча үй чарбалары айыл чарба, өнөр жай, соода же кызмат көрсөтүүчү болушу мүмкүн. Бул алардын болушун камсыз кылуу үчүн жүргүзгөн иш-аракеттин негизги түрү менен шартталган.

Дагы бир маанилүү классификациялык белгиси - чарбанын жайгашкан жери болуп саналат. Бул ресурстардын, базарлардын жана инфраструктуранын жеткиликтүүлүгүнө таасир этүүчү шаардык, айылдык же шаарга жакын болушу мүмкүн.

Функциялардын контекстинде үй чарбалары керектөөчүлөрдүн, өндүрүүчүлөрдүн, инвесторлордун, ресурстар камсыздоочулардын, мамлекеттин жана социалдык тармактардын финансылык өнөктөштөрүнүн ролдорун аткарышат. Алар өз ресурстарын башкарып, керектөө жана инвестициялык чечимдерди кабыл алышат жана башка экономикалар жана мекемелер менен өз ара аракеттенишет.

«Үй чарбаларынын кайра өндүрүшү жана өндүрүштүк ишмердиги» деген экинчи главада калктын кайра өндүрүшү үй чарбачылыгынын негизги функцияларын жана экономикалык кызыкчылыктарын ишке ашыруунун алдыңкы фактору катары, азыркы экономикадагы түзүмү каралат. Ал төрөт, өлүм, табигый өсүү жана төрөттүн коэффициенти сыяктуу демографиялык көрсөткүчтөргө таасир этүүчү ар кандай социалдык-экономикалык жана биологиялык факторлорго багытталган.

Кыргыз Республикасындагы калктын репродукциясы ар бир жаңы муун мурункусунан сан жагынан көбүрөөк болгон кеңейтилген кайра өндүрүү менен мүнөздөлөт. Муну бир катар социалдык-экономикалык факторлор менен түшүндүрүүгө болот, мисалы, экономикалык өнүгүүнүн деңгээли, мүлктү бөлүштүрүү системасы, билим берүү, үй-бүлөлүк баалуулуктар,

коомдук мамилелер. Экономикалык өнүгүүнүн деңгээли, мисалы, төрөттүн деңгээлине түздөн-түз таасирин тийгизет, анткени өнүгүүнүн жогорку деңгээли адатта төрөттүн төмөндөшүнө алып келет. Тескерисинче, жер үй-бүлөлөр арасында бирдей бөлүштүрүлгөн коомдордо төрөлүү жогору болот.

Билим деңгээли калктын кайра өндүрүшүнө таасир этүүчү дагы бир маанилүү фактор болуп саналат. Билимдин жогорку деңгээли төрөттүн төмөндөшүнө алып келет, бул өлкөнүн демографиялык өнүгүүсү үчүн билимдин маанилүүлүгүн көрсөтүп турат. Күчтүү үй-бүлөлөр жана жамааттар чоң үй-бүлөлөрдү колдоого жакын болгондуктан, үй-бүлөлүк баалуулуктар жана социалдык мамилелер дагы төрөлүүнүн жогорку деңгээлине өбөлгө түзөт.

Калктын көбөйүшүнө таасир этүүчү башка социалдык факторлорго ден соолук абалы, согуштар жана миграциялык агым кирет. Саламаттыкты сактоонун жакшырышы ымыркайлардын өлүмүнүн төмөндөшүнө алып келиши мүмкүн, бул төрөттүн өсүшүнө да түрткү бериши мүмкүн. Башка жагынан алып караганда, согуштар калктын жер которуусуна жана адамдардын өлүмүнө байланыштуу төрөттүн төмөндөшүнө алып келиши мүмкүн. Миграция агымы да таасирин тийгизиши мүмкүн: эмиграция калктын санын азайтса, иммиграция көбөйтөт.

Популяциянын көбөйүүсүндө эркектер менен аялдардын төрөт, жаш курагы жана ден соолугу сыяктуу биологиялык факторлор да маанилүү роль ойнойт. Жаш өткөн сайын төрөттүн деңгээли төмөндөйт жана эне менен атанын ден соолугу боюна бүтүү жана дени сак балалуу болуу ыктымалдыгына таасирин тийгизет.

Кыргыз Республикасындагы демографиялык көрсөткүчтөр социалдык-экономикалык жана биологиялык факторлордун таасирин чагылдырат. Өлкөдө төрөлүү көрсөткүчү 1000 кишиге болжол менен 22,4, өлүм көрсөткүчү 1000 адамга 5,8ди түзөт. Натыйжада табигый өсүш 1000 кишиге болжол менен 16,6 түзөт. Төрөттүн коэффициенти бир аялга 2,9 баланы түзсө, Кыргыз Республикасында орточо эсеп менен ар бир аял 3 бала төрөгөнүн көрсөтөт.

Кыргыз Республикасынын туруктуу калкынын саны 2022-жылдын башына карата 6 миллион 747 миң адамды, иш жүзүндө 6 миллион 492 миң адамды түзгөн. Туруктуу калктын үчтөн биринен ашыгы (35,4 пайызы) шаарларда жана дээрлик үчтөн экиси (64,6 пайызы) айыл жеринде жашашкан.

Калктын санына калктын табигый өсүшү таасир этет, ал калктын төрөлүү жана өлүм көрсөткүчтөрүнө, ошондой эле анын миграциясынын деңгээлине жараша болот. Эмигранттардын саны иммигранттардын санынан дагы эле көп болгондуктан, калктын саны табигый өсүштүн эсебинен гана өсүп жатат. 2021-жылы калктын өсүү темпи 1,7 пайызды түздү, бул дүйнөлүк

стандарттар боюнча кыйла жогору. Жыл ичиндеги эң жогорку көрсөткүч Ош жана Бишкек шаарларында (тиешелүүлүгүнө жараша 3,5% жана 2,3%) жана Баткен облусунда (1,9%) байкалды, эң төмөнкүсү Ысык-Көл жана Нарын (0,8% жана 0,7%) облустарында байкалды.

Өлкөнүн жалпы калкынын арасында аялдар басымдуулук кылат (жалпы калктын 50,4 пайызы). Ал эми төрөлүү көрсөткүчү жогору болгон аймактарда (Баткен, Жалал-Абад жана Ош облустары) эркектердин саны аялдарга караганда көбүрөөк. Гендердик дисбаланс болжол менен 40 жашта, ал эми 80 жаштан жогорку курактагы эркектер менен аялдардын жаш курагына байланыштуу өлүмүнүн айырмачылыктары байкалат. Аялдардын саны эркектерге караганда дээрлик 2 эсе көп. Бул артыкчылык, негизинен, жашоо образ менен шартталган.

Республиканын калкынын маанилүү мүнөздөмөсү болуп эмгекке жарамдуу курактан кичүү, эмгекке жарамдуу курактагы жана эмгекке жарамдуу курактан улуу курактагы топтордун катышы саналат. 2021-жылы Өлкөнүн жалпы калкынын 34,7 пайызын балдар жана өспүрүмдөр, 56,8 пайызын эмгекке жарамдуу курактагылар жана 8,5 пайызын эмгекке жарамдуу курактагылар түздү.

Калктын жаш курактык топторунун ортосунда өзгөрүү айырмачылыктары дагы эле бар. Алсак, эмгекке жарамдуу курактагы топтордо бир аз өсүш тенденциясы байкалган (2017-жылы - 33,9 пайыз, 2021-жылы - 34,7 пайыз). Калктын жалпы санында балдардын жана өспүрүмдөрдүн үлүшү жогору (36-37%) төрөттүн көрсөткүчү республикалык көрсөткүчтөн ашкан аймактарда – Баткен облусунда жана Ош шаарында.

Акыркы жылдары калктын жалпы санында эмгекке жарамдуу калктын үлүшүнүн бир аз кыскаруу тенденциясы байкалууда (2017-жылы - 58,6 пайыз, 2021-жылы - 56,8 пайыз). Бул тенденция жарым-жартылай 2000-жылдардын башында төрөлгөн өспүрүмдөрдүн эмгекке жарамдуу курагына кириши менен шартталган, ал кезде өлкөдө төрөлүү көрсөткүчүнүн төмөндөөсү байкалууда.

Азыркы учурда эмгекке жарамдуу калктын эмгекке жарамдуу эмес курактагыларга карата катышы көз карандылык коэффициентинин (эмгектүү курактагы 1000 калкка эмгекке жарамдуу жаштан улуу жана жаш калктын катышы) көбөйө тургандай өзгөрүп жатат. 2021-жылдын аягында 760 адамды түздү. Эң жогорку көрсөткүч Талас (803 адам), Баткен (795 адам) жана Чүй (788 адам) облустарында, эң төмөнкүсү Жалал-Абад облусунда жана Бишкек шаарында (747 адам жана 706 адам) катталган.

Эмгекке жарамдуу курактан ашкан адамдардын саны 1960-жылдары туулган муундун пенсия курагына киришинин эсебинен жыл сайын көбөйүүдө, бул мурунку муундарга салыштырмалуу көбүрөөк, 2000-ж. жалпы

калктын 8,5 процентин түзөт. Эмгекке жарамдуу курактагы калктын негизги бөлүгүн аялдар түзөт (70 пайызга жакыны же 401,2 миң адам). Бул жерде биринчиден, аялдардын өмүрүнүн узактыгы эркектердикинен жогору экенин, экинчиден, аялдардын пенсияга чыгуу курагы беш жыл эрте келерин эске алуу керек.

БУУнун шкаласы боюнча, эгерде 65 жаштан жогорку курактагы адамдардын жалпы калктын үлүшү 4 пайыздан төмөн болсо, анда мындай өлкөнүн калкы жаш деп эсептелет; 4 пайыздан 7 пайызга чейинки аралыкта болсо, калк карылыктын босогосунда болсо; 7 пайыздан жогору болсо - карылар. Бирок бул көрсөткүч КМШнын башка өлкөлөрүнө караганда кыйла төмөн: мисалы, Азербайжанда 7,9 пайызды (2022-жылдын башында), Казакстанда - 7,8 пайызды, Россия Федерациясында жана Беларуста - 15,8 пайызды (2021-жылдын башында) түзгөн.). БУУнун божомолу боюнча, Кыргызстанда бул тенденция 2030-жылы пайда болот, анда 65 жаштан жогорку курактагы адамдардын үлүшү 7 пайызга жакындайт.

Эмиграциянын, ошондой эле табигый көбөйүү деңгээлиндеги айырмачылыктардын натыйжасында калктын улуттук курамында өзгөрүүлөр болду.

Кыргыз, өзбек, дунган, тажик жана башка улуттардын өкүлдөрү көбөйсө, орустар, украиндер, татарлар, белорустар, немецтер жана башкалар тескеринче азайган. Бирок, 1990-жылдары жана 2000-жылдардын башындагы жогорку эмиграцияга карабастан, өлкөдө тарыхый жактан мурдатан жашп келген бардык улуттардын өкүлдөрү сакталып калган. Жалпысынан өлкөдө 100дөн ашык улуттун өкүлдөрү жашайт, алардын эң көбү (2021-жылдын аягындагы эсептөөлөр боюнча) кыргыздар – 4 млн 996 миң адам (жалпы калктын 74,1 пайызы), өзбектер – 999 миң адам (14 ,8 пайыз) жана орустар – 335 миң адам (5,0 пайыз).

2021-жылы Республика боюнча төрөттүн орточо жалпы коэффициенти 1000 тургунга 22,4 жаңы төрөлгөн баланы түздү, бул 2020-жылга салыштырмалуу бир аз төмөн (24.0). Эң жогорку көрсөткүч Ош шаарында (1000 тургунга 42,2 жаңы төрөлгөн ымыркай), Бишкек шаарында (25,3) жана Баткен облусунда (23,6) байкалган.

Ошентип, өлкөнүн туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылуу үчүн демографиялык саясатка комплекстүү мамиле жасоо зарыл. Саламаттык сактоо, билим берүү, экономикалык өнүгүү, үй-бүлөлүк саясат жана миграция боюнча чечимдерди кабыл алууда саясатчылар социалдык-экономикалык жана биологиялык факторлорду эске алышы керек. Бул Кыргыз Республикасынын калкынын көбөйүшүнө ыңгайлуу шарттарды түзүп, өлкөнүн келечегин камсыздайт.

Үй чарбачылыгынын экономикалык кызыкчылыктарына жана алардын азыркы экономикадагы структурасына келсек, Кыргызстандын азыркы экономикасында үй чарбачылыгынын экономикалык кызыкчылыктары олуттуу мааниге ээ жана алардын жүрүм-турумунун жана стратегияларынын ар кандай аспектилеринде чагылдырылган. Үй чарба түзүмү аз камсыз болгон үй-бүлөлөр, ортоңку топ жана бай үй чарбалары сыяктуу ар кандай компоненттерди камтыйт, алардын ар бири өзүнүн өзгөчөлүктөрүнө жана муктаждыктарына ээ.

Үй чарбачылыгынын негизги экономикалык кызыкчылыктарына алардын керектөөсүн жана үнөмдөөсүн, экономикалык тобокелдиктерден коргоону жана узак мөөнөттүү бакубаттуулугун камсыздоого умтулуу кирет. Бул кызыкчылыктар үй чарбачылыгынын кирешелерди сарптоо, инвестициялоо жана өлкөнүн экономикалык жашоосуна катышуу боюнча тандоосун аныктайт.

Үй чарбачылыгынын экономикалык кызыкчылыктары ар кандай факторлор менен, анын ичинде өлкөдөгү экономикалык кырдаал, социалдык шарттар, саясий туруктуулук жана дүйнөлүк экономикадагы өзгөрүүлөр менен түзүлөт. Экономикалык өсүш үчүн шарттарды түзүү, социалдык коргоону камсыз кылуу жана үй чарбаларын колдоо программаларын иштеп чыгуу аркылуу бул кызыкчылыктарды канааттандырууда мамлекеттик саясат маанилүү роль ойнойт.

Бирок Кыргызстанда үй чарбачылыгынын алдында турган кыйынчылыктар жана тоскоолдуктар бар, анын ичинде инфляциянын жогорку деңгээли, эмгек рыногунун туруксуздугу, финансылык кызматтардын жетишсиздиги жана алсыз социалдык коргоо. Бул жагдайда калктын экономикалык жыргалчылыгын жогорулатууга жана эл чарбасынын ар турдуу тармактарынын енуугуна көмөк керсетууге багытталган саясатты иштеп чыгуу жана ишке ашыруу маанилүү.

Келечекте Кыргызстанда үй чарбачылыгынын экономикалык кызыкчылыктарын өнүктүрүү алардын финансылык туруктуулугун чыңдоого, керектөө суроо-талаптарын жогорулатууга жана өлкөнүн экономикасын өнүктүрүүгө, калктын салымын жогорулатууга мүмкүнчүлүктөр бар. Бул экономикалык проблемаларды чечүүгө комплекстүү мамиле кылууну жана калктын бардык катмарлары учун ыңгайлуу экономикалык шарттарды түзүүнү талап кылат.

“Кыргызстанда рыноктук экономикалык системанын калыптанышынын жана өнүгүүсүнүн шартында үй чарбачылыгынын социалдык-экономикалык абалы” деген үчүнчү главада өндүрүш факторлорунун рыногунда үй чарбачылыгынын иштешинин

институционалдык негиздеринин трансформациясы, үй чарбачылыгынын ресурстук потенциалы жана аны рыноктук пайдалануу даражасы жана Кыргызстандагы туруксуз рынок экономикасынын шарттарында үй чарбачылыгынын өнүгүү тенденциясынын деңгээли каралат.

Кыргызстандагы үй чарбачылыгына макроэкономикалык факторлордун таасирин деталдуу талдоо жүргүзүүнү талап кылган татаал жана көп кырдуу маселе. Кыргызстанда рынок экономикасына өтүү үй чарбачылыгынын структурасын, функцияларын жана жыргалчылыгын өзгөрттү. Бул главада дал ушул рынок экономикасында болуп өткөн өзгөрүүлөргө терең анализ жүргүзүлдү.

Маанилүү өзгөрүүлөрдүн бири үй чарбачылыгынын табигый үлүшүнүн төмөндөшү жана рыноктук үй чарбаларынын үлүшүнүн көбөйүшү саналат. Үй чарбачылыгы өз керектөөсүнө эмес, рынокто сатуу үчүн товарларды жана кызматтарды өндүрүүгө көбүрөөк басым жасай башташты. Базарга басым жасоонун өзгөрүшү үй чарбачылыгын диверсификациясына алып келди, анткени алар соода, кызмат көрсөтүү жана кол өнөрчүлүк сыяктуу башка иштер менен алектене башташкан. Бул керектөөчү катары үй чарбачылыгынын ролун жогорулатып, экономикалык өнүгүүгө түрткү берди.

Үй чарбачылыгына макроэкономикалык факторлордун таасири. **ИДП** үй чарбачылыгына оң таасирин тийгизет, анткени ИДПнын өсүшү алардын кирешелеринин өсүшүнө алып келет, ошону менен алардын жыргалчылыгын жогорулатат. Экинчи жагынан, инфляция үй чарбачылыгынын кирешелерин төмөндөтөт, бул алардын сатып алуу жөндөмдүүлүгүнүн төмөндөшүнө алып келет. Жумушсуздук үй чарбачылыгынын кирешесин жоготууга алып келет, бул алардын жыргалчылыгына терс таасирин тийгизет. Үй чарбачылыгынын жашоо деңгээли алардын кирешелерине, чыгашаларына, билимге жана саламаттыкты сактоого жеткиликтүүлүгүнө, айлана-чөйрөнүн сапатына жана башка факторлорго көз каранды.

Өкмөт макроэкономикалык кырдаалга жана ошону менен үй чарбачылыгынын абалына фискалдык саясат, акча-кредит саясаты жана социалдык саясат сыяктуу саясаттын ар кандай инструменттери аркылуу таасир эте алат. Фискалдык саясат - бул өкмөттүн жалпы суроо-талапка жана экономикалык активдүүлүктүн деңгээлине таасир этүү үчүн өз чыгашаларын жана салыктарды көбөйтүү же азайтуу мүмкүнчүлүгү. Акча-кредит саясаты инфляцияга жана экономикалык өсүшкө таасир этиш үчүн борбордук банктын пайыздык чендерге жана акча сунушуна таасирин камтыйт. Акырында, социалдык саясат ар кандай жеңилдиктерди жана субсидияларды берүү аркылуу жакыр жана социалдык жактан аялуу үй чарбаларына жардам берүүгө багытталган.

Иште ошондой эле жер реформасынын жыйынтыгы, дандын, картошканын жана эттин айдоо аянттары жана чарбалык пайдалануусу каралат. Айыл чарбасы менен алектенген үй чарбаларынын санынын өзгөрүү динамикасы, макроэкономикалык көрсөткүчтөр менен айыл чарба өсүмдүктөрүнүн айдоо аянттарынын структурасынын ортосундагы сандык көз карандылыктын мүнөзү изилденди. Мындан тышкары, үй чарбачылыгынын мүчөлөрүнө каражаттарды ар кандай чыгаша статьялары боюнча бөлүштүрүүгө мүмкүндүк берген үй чарба модели сунушталууда.

Белгилей кетсек, макроэкономикалык кырдаал Кыргызстандагы үй чарбачылыгына олуттуу таасирин тийгизүүдө. Өкмөт ар кандай мамлекеттик саясаттын инструменттери аркылуу макроэкономикалык кырдаалга жана ошого жараша үй чарбачылыгынын абалына таасир эте алат. Бул эмгек макроэкономиканын, үй чарбачылыгынын экономикасынын көйгөйлөрүн изилдеген изилдөөчүлөрдү, ошондой эле үй чарбачылыгына байланыштуу саясатты иштеп чыгуучу мамлекеттик органдарды кызыктырат. Изилдөөнүн толуктугу жана ишенимдүүлүгү үчүн тиешелүү изилдөөлөргө шилтемелердин тизмесин берүү сунушталат.

Кыргызстандын экономикасында үй чарбачылыгынын ролу канчалык маанилүү экенин көрсөтүү үчүн Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитети (КР Улуттук статистика комитети) тарабынан басылып чыккан «Кыргызстан цифралар менен» (2022) жылдык жыйнагында келтирилген негизги сандык маалыматтарды карап көрөлү.

Бул диссертациянын автору КР УСКнын «Менчиктин түрү боюнча учурдагы чарбалык субъектилер (1-январга карата)» тиешелүү таблицасынан тандап алып, 3.1-таблицаны түзгөн.

1-таблица. – Үй чарбачылыгынын саны (жыйынтыгы % менен)

Жылдар	Бизнес ээлеринин саны		Жалпысынан % менен	
	2021	2022	2021	2022
Жалпы чарбалык субъектилердин саны	741669	757617	100	100
Алардан ичинен үй чарбачылыгы	729287	745203	98,3	98,4

Булак: Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин “Кыргызстан цифраларда (2022)” жыйнагынын негизинде автор тарабынан түзүлдү.

Кыргыз Республикасынын чарба жүргүзүүчү субъекттерине (таблицада көрсөтүлгөн эмес) мамлекеттик, муниципалдык жана башка субъектилер да кирет.

1-таблицада чарба жүргүзүүчү субъекттердин бардык башка категорияларына караганда үй чарбачылыгынын басымдуу сандык басымдуулугу так көрсөтүлгөн.

Совет бийлигинин жылдарында үй чарбачылыгынын саны жана алардын структурасы өзгөргөнүн 1999-жылдагы биринчи республикалык эл каттоонун жыйынтыгынан көрүүгө болот.

2-таблица. – 1999-жылдын өлчөмү боюнча Кыргыз Республикасынын үй чарбачылыгы

Үй чарбачылыгынын саны			Үй чарбачылыгынын мүчөлөрүнүн саны, адам башына.			Үй чарбачылыгынын орточо өлчөмү, адам башына.		
Баары	Шаардыктар	Айылдыктар	Баары	Шаардыктар	Айылдыктар	Баары	Шаардыктар	Айылдыктар
1109633	477723	631910	4787757	1661301	3126456	4,3	3,5	4,9

Булак: 1999-жылдагы эл каттоонун маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлдү.

1 109 633 кожолук төмөндөгүдөй түрлөргө бөлүнгөн:

3-таблица. – Кыргыз Республикасынын 1999-жылдагы түрү боюнча үй чарбачылыгы

Бир адамдан турган	Нуклеардык	Кеңейтилген	Составдык	Башка түрү
123388	674463	291089	19528	1165

Булак: 1999-жылдагы эл каттоонун маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлдү.

Салыштыруу үчүн бул жерде 2009-жылдагы экинчи улуттук эл каттоонун жыйынтыгы боюнча статистикалык маалыматтар келтирилди.

4-таблица. - 2009-ж. өлчөмү боюнча Кыргыз Республикасынын үй чарбачылыгы

Үй чарбачылыгы			Үй чарбачылыгындагы мүчөлөрдүн саны. адам башына			Үй чарбачылыгынын орточо өлчөмү адам баш.		
Баары	Шаардыктар	Айылдыктар	Баары	Шаардыктар	Айылдыктар Сельские	Баары	Шаардыктар	Айылдыктар
1145707	73089	672618	5334513	1811997	3522516	4,7	3,8	5,2

Булак: 2009-жылдагы эл каттоонун маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлдү.

1145707 кожолук төмөндөгүдөй түрлөргө бөлүнгөн:
5-таблица. - 2009-ж. өлчөмү боюнча Кыргыз Республикасынын үй чарбачылыгы

Бир адамдан турган	Нуклеардык	Кеңейтилген	Составные	Башка түрү
98919	639634	386951	20168	35

Булак: 2009-жылдагы эл каттоонун маалыматтарынын негизинде автор тарабынан түзүлдү.

Эки таблицаны үй чарбачылыгынын өлчөмү боюнча салыштырганда дароо эки жагдай көзгө урунат: биринчиден, 2009-жылы шаардык үй чарбачылыгынын саны 1999-жылга салыштырмалуу 4634кө азайгандыгы, башкача айтканда, 2009-жылы үй чарбачылыгынын жалпы санынын 1999-жылга карата айыл чарбаларынын санынын 40 708ге көбөйүшүнө байланыштуу; экинчиден, 2009-жылы үй чарбасынын орточо өлчөмү 1999-жылга салыштырмалуу жалпысынан, шаарда да, айыл жеринде да өскөн.

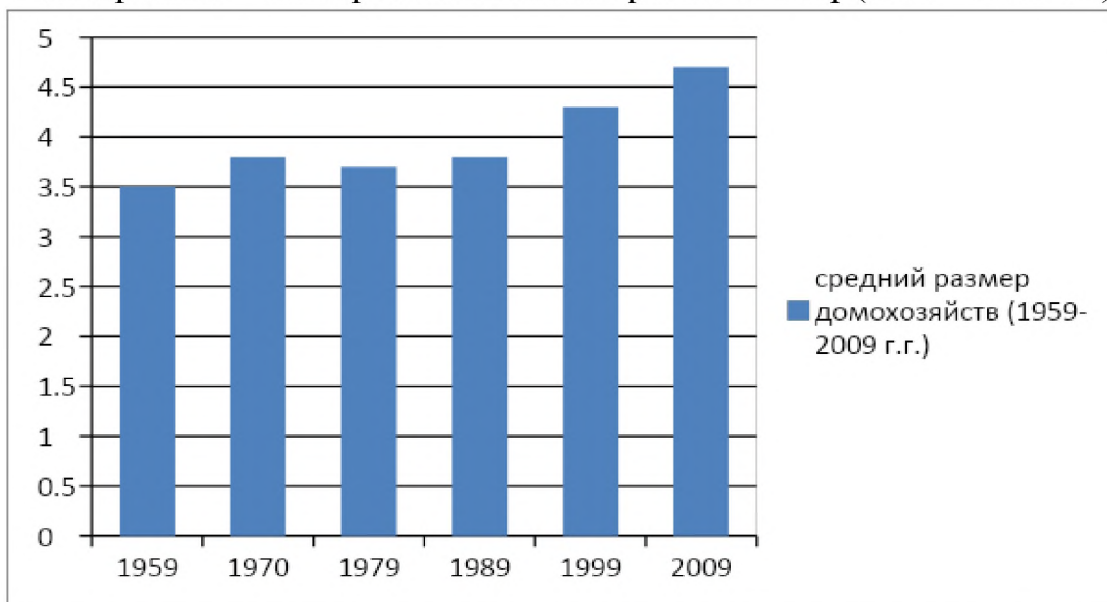
Биринчи жагдай айрым улуттардын шаар тургундарынын өлкөдөн чыгып кетиши же айрым шаар тургундарынын айыл жергесине көчүшү менен байланыштуу болушу мүмкүн, ал эми экинчи жагдай жарым-жартылай биринчиси менен, ошондой эле түзүмүнүн өзгөрүшү менен байланышкан. Ошондой эле, үй чарбачылыгы түрү боюнча төмөндө көрсөтүлгөндөй болгон.

Эки таблицаны үй чарбачылыгынын түрлөрү боюнча салыштыруу 2009-жылы 1999-жылга салыштырмалуу бир адамдан турган үй чарбачылыгынын үлүшү, ошондой эле өзөктүк үй чарбачылыгынын үлүшү кескин кыскаргандыгын көрсөтөт. Ошол эле учурда кеңейтилген үй

чарбачылыгынын үлүшү кескин өскөн, ал эми курама үй чарбачылыктарынын үлүшү бир аз өзгөргөн.

Белгилей кетсек, 1959-жылдан 2009-жылга чейин үй чарбачылыгынын орточо өлчөмүнүн өзгөрүү динамикасы төмөнкүдөй болгон:

1-диаграмма. – Үй чарбачылыгынын орточо өлчөмү (1959 – 2009-ж.)

Төмөнкү таблица үй чарбачылыгына түздөн-түз тиешелүү болбостон, бардык категориялардагы чарба жүргүзүүчү субъекттерге тиешелүү, бирок автор Кыргыз Республикасынын экономикасынын кайсы тармактары жагынан артыкчылыктуу экендигине баа берүүсү үчүн окурмандардын назарына чарбалык субъекттердин ар кандай категорияларынын санынын жана акырында белгилүү бир мезгилдеги иш менен камсыз болгон калктын үлүшү боюнча тартууну максатка ылайыктуу деп эсептейт. Следующая таблица связана не непосредственно с домохозяйствами, а с хозяйствующими субъектами всех категорий, но автор считает резонным предложить её вниманию читателей, чтобы они могли оценить, какие именно отрасли экономики КР являются приоритетными в плане количества задействования в них разных категорий хозяйствующих субъектов, а в конечном итоге и в смысле доли занятого в данный период населения.

6-таблица. - Экономикалык иштин негизги түрлөрү боюнча иштеп жаткан чарба субъектилерин (1-январга карата)

Жылдар	2021	2022
Чарба жүргүзүүчү субъектилердин саны	741669	757617

Алардын ичинен төмөнкү тармактарда иштегендер:		
Айыл чарбасы, токой чарбасы жана балык уулоо	462694	470519
Дүн жана чекене соода, автомобилдерди ремонттоо	123583	125682
Транспорттук ишмердүүлүк жана жүктү сактоо	42633	42941
Өндүрүш өнөр жайынын иштелиши	15487	16027

Булак: Автор тарабынан Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин «Кыргызстан цифраларда (2022)» жыйнагынын негизинде түзүлдү.

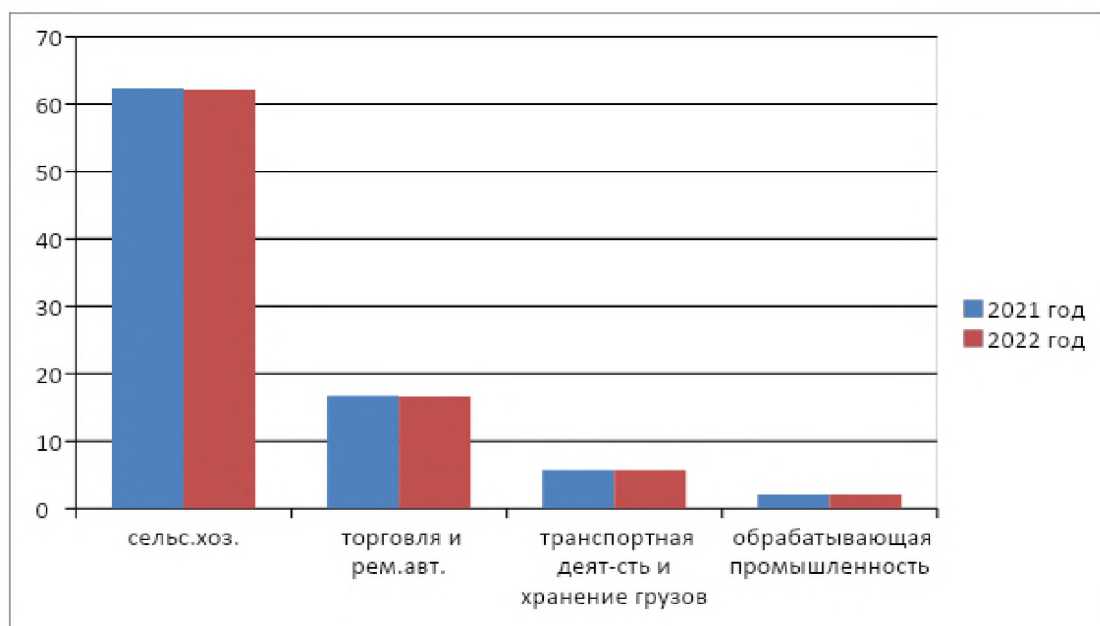
7-таблица - Экономикалык иштин негизги түрлөрү боюнча чарба жүргүзүүчү субъекттердин үлүшү (чарбалык субъекттердин жалпы санына карата пайыз менен) (1-январга карата)

Жылдар	2021	2022
Айыл чарба, токой чарбасы жана балык чарбасы	62,4	62,1
Дүн жана чекене соода, автомобилдерди ремонттоо	16,7	16,6
Транспорттук ишмердүүлүк жана жүктү сактоо	5,7	5,7
Өндүрүш өнөр жайынын иштелиши	2,1	2,1

Булак: Автор тарабынан Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин «Кыргызстан цифраларда (2022)» жыйнагынын негизинде түзүлдү.

Же болбосо, көбүрөөк визуалдык көрсөтүү үчүн, сиз төмөнкү диаграмманы түзө аласыз.

1-сүрөт. - Экономикалык иштин негизги түрлөрү боюнча чарба жүргүзүүчү субъекттердин үлүшү (чарбалык субъекттердин жалпы санына карата пайыз менен) (1-январга карата).

Көрсөткүчтөн көрүнүп тургандай, айыл чарбасы менен алектенген чарба жүргүзүүчү субъекттердин саны өлкөдөгү чарба жүргүзүүчү субъекттердин жалпы санынан экономикалык иштин башка түрлөрүнө салыштырмалуу алдыңкы орунду ээлейт.

КР УСКнын маалыматы боюнча 2017-2021-жж. айыл чарбасы менен алектенген бардык чарба жүргүзүүчү субъектилердин саны 2017-жылдагы 429 217ден 2021-жылы 468 011ге чейин өстү, ошол эле мезгилде үй чарбаларынын саны 323 245тен 354 654кө, 2-орунда жеке ишкерлер 11815 ге көбөйгөн;

Ошентип, ички чөйрөнүн макроэкономикалык факторлоруна үй чарбачылыгынын көлөмү (анын кыймылдуу жана кыймылсыз мүлктөрү, материалдык эмес активдери, топтолгон каражаттары), чарбалык каражаттардын жүгүртүүсү, алардын эскиришинин даражасы жана аларды толуктоо потенциалы кирет. Бул факторлор коомдун саясий жана социалдык стабилдүүлүгүнөн, учурдагы иш менен камсыз кылуудан, инфляциянын деңгээлинен, билим берүүнүн сапатынан жана жалпысынан жашоодон көз каранды. Ички чөйрөнүн микроэкономикалык факторлоруна билим деңгээли, жаш курагы, үй чарба мүчөлөрүнүн саны, эмгек активдүүлүгүнүн деңгээли жана майыптыктын жүгү кирет. Бул факторлордун сапаты өнөр жайдагы жана ишканалардагы эмгек акынын деңгээли, аймактын инфраструктуралык камсыздоо даражасы, социалдык жана турмуш-тиричилик кызмат көрсөтүүлөрүнүн деңгээли, компаниянын, аймактын жана аймактын социалдык өнүгүү программаларын ишке ашыруу, тигил же бул калктуу конушта жашоонун коопсуздугу, эмгек акынын болушу жана мүмкүнчүлүгү менен аныкталат.

“Кыргыз Республикасында үй чарбачылыгын өнүктүрүүнүн рыноктук негиздерин стимулдаштыруунун мамлекеттик механизмдерин өркүндөтүү” деген төртүнчү главада рынок экономикасын калыптандыруу процессинде мамлекет менен үй чарбачылыгынын өз ара аракеттенүүсү каралат. Атап айтканда, бөлүмдө үй чарбачылыгынын кирешелеринин жана чыгашаларынын рыноктук социалдык-экономикалык мүнөзүнүн калыптанышы, үй чарбачылыгынын ишкердик активдүүлүгүн стимулдаштыруу механизмдери, үй-бүлөлүк бизнести колдоо жана жөнгө салууда мамлекеттин ролу талданат.

Главанын башында үй-бүлөнүн чарбалык субъект катары маанилүүлүгү жана анын экономикалык потенциалын өнүктүрүүгө мамлекеттик активдүү колдоо көрсөтүү зарылчылыгы баса белгиленет. Ал ошондой эле Австрия, Норвегия, Бельгия жана Дания сыяктуу ар кайсы өлкөлөрдөн мисалдарды колдонуу менен үй-бүлөлөргө мамлекеттик колдоо көрсөтүүнүн ар кандай жолдорун изилдейт. Бул бөлүмдө ар бир өлкөнүн өзүнүн өзгөчө муктаждыктарына ылайыкталган, так аныкталган максаттары жана принциптери менен үй-бүлөнү колдоо моделин иштеп чыгуунун маанилүүлүгү баса белгиленет.

Белгилей кетчү нерсе, үй-бүлөлөрдү мамлекеттик колдоо социалдык коргоонун синоними эмес, анткени ал өзүн камсыздай албагандарга жардам көрсөтүүгө эмес, жигердүү өнүктүрүүгө багытталган. Үй-бүлөлөргө мамлекеттик колдоо көрсөтүүнүн бир мисалы болуп Россияда ишке ашырылып жаткан ТАСИС эксперттик программасы саналат, анда эмгек рыногун, билим берүү, саламаттыкты сактоо жана үй-бүлө үчүн маанилүү болгон башка тармактарды өнүктүрүү боюнча иш-чаралар камтылган.

Мындан тышкары, бөлүм үй-бүлөлөрдүн экономикалык потенциалы үчүн өнүккөн капитал рыногунун маанилүүлүгүн баса белгилейт. Мамлекет салыктарды азайтуу, субсидияларды берүү жана башка колдоо чаралары аркылуу капитал рыногунун өнүгүшүнө дем бере алат. Мындан тышкары, мамлекет макроэкономиканы турукташтырууда, инфляцияны жана жумушсуздукту ооздуктоодо, ошондой эле үй-бүлөлүк бизнести өнүктүрүү үчүн жагымдуу шарттарды түзүүдө маанилүү роль ойнойт.

Үй-бүлөнү колдоонун натыйжалуу программасын иштеп чыгуу үчүн бөлүмдө үй чарбачылыгын экономикалык субъект катары изилдөө, үй чарбалыгын өз ресурстарын кантип бөлүштүрөрүн жана экономикалык кырдаалдын өзгөрүшүнө алар кандай жооп кайтарарын түшүнүүнү сунуштайт. Бул билимдердин негизинде мамлекеттик органдар үй-бүлөлөрдү активдүү өнүктүрүүгө үндөгөн колдоо чараларын иштеп чыгышы мүмкүн.

Кыргызстанда бааларды көзөмөлдөө маселеси жана товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн баасына так көзөмөлдүн жоктугу каралууда, бул инфляциянын өсүшүнө алып келет. Мамлекет социалдык көйгөйлөрдү чечүүдө активдүү роль ойноого, муктаж болгондорго – жакырларга, майыштарга, пенсионерлерге жана башкаларга жардам көрсөтүүгө тийиш.

Менчиктештирүү жана анын экономикалык өсүштөгү ролу темасы козголот. Анда менчиктештирүүнүн өзү экономикалык өсүшкө кепилдик бере албастыгын, өнүккөн рыноктук инфраструктураны жана укуктук жөнгө салуу системасын түзүү зарыл экендигин баса белгилейт.

Бул бөлүмдө Кыргызстандын калкынын кирешелеринин структурасынын деталдуу талдоосу, калктын кирешелеринин дифференциациясы жана калктын чыгашаларынын түзүмүндөгү өзгөрүүлөр, чыгашалардын эң кымбат статьялары жана калктын түрдүү катмарлары үчүн товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн жеткиликтүүлүгү көрсөтүлөт. Бул бөлүмдө ошондой эле калктын жашоо деңгээлин баалоо үчүн колдонулган ар кандай ыкмалар талкууланат.

Главада рынок экономикасынын шартында мамлекет менен үй чарбаларынын өз ара аракеттенүүсүнүн комплекстүү талдоосу берилип, үй-бүлөнүн экономикалык потенциалын мамлекеттик колдоонун маанилүүлүгү, өнүккөн капитал рыногунун зарылчылыгы, мамлекеттик жөнгө салуунун жана турукташтыруунун эффективдүү саясатынын маанилүүлүгү баса белгиленет. Ошондой эле, Кыргызстандын калкынын кирешелеринин, чыгашаларынын жана жашоо деңгээлинин структурасы кеңири талданып, өлкөдөгү үй-бүлөлөр туш болгон көйгөйлөрдү чечүүнүн мүмкүн болгон жолдору сунушталат.

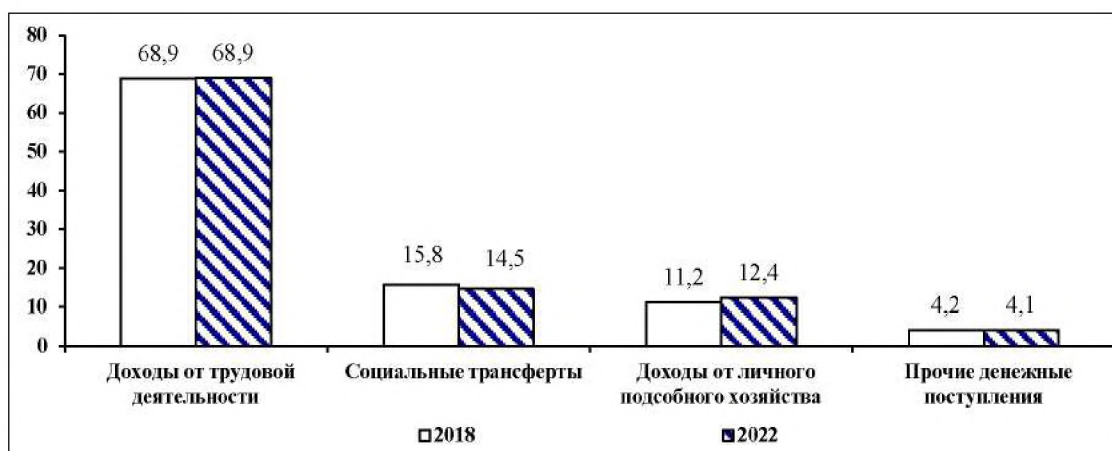
Үй чарбачылыгын комплекстүү изилдөөнүн жыйынтыгы көрсөткөндөй, Кыргыз Республикасынын калкынын 2022-жылы колдогу акчалай кирешеси. киши башына айына 7948,4 сомду түзүп, 2018-жылга салыштырмалуу 1,5 эсе өскөн. Калктын акчалай кирешелери кызматкерлерге төлөнгөн эмгек акыдан, социалдык трансферттерден (пенсиялар, пособиелер, стипендиялар, камсыздандыруу компенсациялары жана башка төлөмдөр), ишкердик менен алектенген адамдардын кирешелеринен, мүлктөн түшкөн кирешелерден (депозиттер, баалуу кагаздар, дивиденддер, ижара акысы), мүлктү ижарага алуу), жеке көмөкчү чарбалардан түшкөн кирешелер жана башкалар түзүлдү.

Калктын акчалай кирешелеринин калыптанышы негизинен эмгек ишмердигинен алынган кирешелердин (68,9 пайыз) жана коомдук кирешенин эсебинен калыптанат. Таблицадагы маалыматтардан улам: социалдык трансферттердин жетишээрлик жогорку үлүшү ишкердиктен түшкөн кирешеден, өз алдынча иш жүргүзүүдөн түшкөн кирешеден, же капиталдын

жана мүлктөн алынган рентадан түшкөн кирешенин салыштырмалуу төмөн болушу менен шартталган деп, тыянак чыгарууга болот.

8-таблица. - Жашаган жери боюнча үй чарбаларынын акчалай кирешеси, (орточо киши башына, айына сом)

Жалпы - акчалай	2018	2019	2020	2021	2022
Бардыгы					
Жалпы - акчалай киреше	5	5	5	6	7
Анын ичинде:					
Эмгектен түшкөн	3	3	3	4	5
Социалдык трансферттер	841,3	898,7	938,6	987,9	1
Жеке чарбадан түшкөн	595,9	565,3	671,0	949,6	984,6
Башка акчалай түшүүлөр	223,3	241,9	222,0	303,8	328,3
Шаар жергеси					
Жалпы - акчалай	5	5	5	6	7
Анын ичинде:					
Эмгектен түшкөн	4	4	4	5	6
Социалдык трансферттер	877,4	919,3	949,8	989,4	1
Жеке чарбадан түшкөн	76,8	66,1	82,5	114,1	142,3
Башка акчалай	273,1	316,8	265,8	350,7	338,1
Айыл жергеси					
Акчалай киреше -	5	5	5	6	7
Анын ичинде:					
Эмгектен түшкөн	3	3	3	4	5
Социалдык трансферттер	821,2	887,1	932,1	987,0	1
Жеке чарбадан түшкөн	884,6	845,4	1	1	1
Башка акчалай	195,7	199,8	197,0	276,1	322,6

1-график. Үй чарбачылыгынын жан башына орточо акчалай кирешесинин түзүмү (пайыз менен).

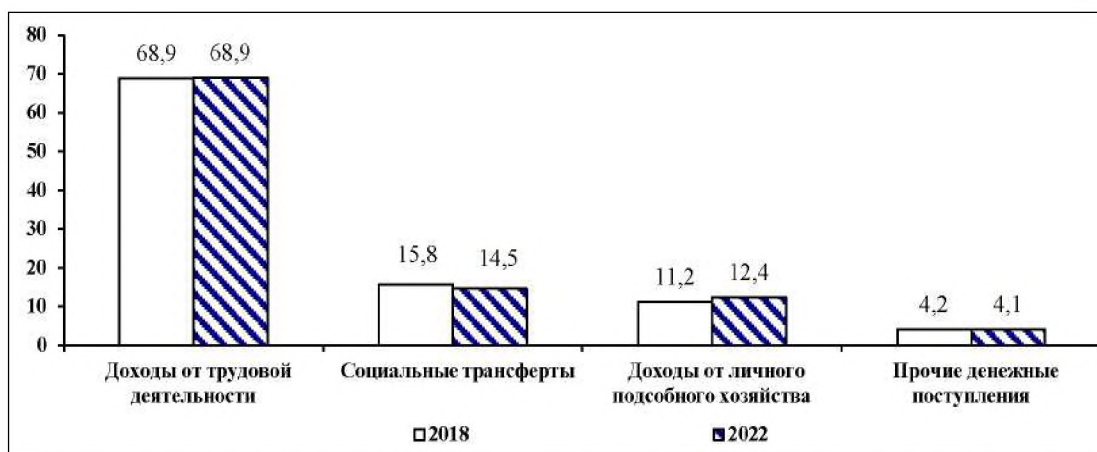
Үй чарбачылыгын интеграциялап, тандап алып изилдөөнүн жыйынтыгы көрсөткөндөй, Кыргыз Республикасынын калкынын 2022-жылы

колдогу акчалай кирешеси. киши башына айына 7948,4 сомду түзүп, 2018-жылга салыштырмалуу 1,5 эсе өскөн. Калктын акчалай кирешелери кызматкерлерге төлөнгөн эмгек акыдан, социалдык трансферттерден (пенсиялар, пособиелер, стипендиялар, камсыздандыруу компенсациялары жана башка төлөмдөр), жеке ишкердик менен алектенген адамдардын кирешелеринен, мүлктөн түшкөн кирешелерден (депозиттер, баалуу кагаздар, дивиденддер, ижара акысы), мүлктү ижарага алуу), жеке көмөкчү чарбалардан түшкөн кирешелер жана башкалар түзүлдү.

Калктын акчалай кирешесинин калыптанышы негизинен эмгектик ишмердүүлүктөн түшкөн кирешелердин (68,9 пайыз), социалдык трансферттердин (14,5 пайыз) жана жеке көмөкчү чарбаларда өндүрүлгөн айыл чарба продукциясын сатуудан түшкөн кирешелердин (12,4 пайыз) эсебинен түзүлгөн.

9-таблица. - Жашаган жери боюнча үй чарбаларынын акчалай кирешеси, (орточо киши башына, айына сом).

	2018	2019	2020	2021	2022
Бардыгы					
Жалпы – акчалай	5 337,3	5 684,7	5 625,4	6 647,8	7
Анын ичинде:					
Эмгектен түшкөн киреше	3 676,8	3 978,9	3 793,8	4 406,3	5 479,5
Социалдык трансферттер	841,3	898,7	938,6	987,9	1 155,9
Жеке чарбадан түшкөн	595,9	565,3	671,0	949,6	984,6
Башка акчалай түшүүлөрөр	223,3	241,9	222,0	303,8	328,3
Шаар жергеси					
Бардыгы	5 583,5	5 886,0	5 701,9	6 514,0	7 885,6
Анын ичинде:					
Эмгектен түшкөн киреше	3 676,8	4 583,8	4 403,8	5 059,8	6 287,7
Социалдык трансферттер	841,3	919,3	949,8	989,4	1 117,5
Жеке чарбадан түшкөн	595,9	66,1	82,5	114,1	142,3
Башка акчалай түшүүлөрөр	223,3	316,8	265,8	350,7	338,1
Айыл жергеси					
Жалпы – акчалай	5 200,4	5 571,7	5 581,7	6 727,3	7 984,9
Анын ичинде:					
Эмгектен түшкөн киреше	3 298,9	3 639,4	3 446,2	4 018,0	5 009,3
Социалдык трансферттер	821,2	887,1	932,1	987,0	1 178,2
Жеке чарбадан түшкөн	884,6	845,4	1 006,4	1 446,2	1 474,7
Башка акчалай түшүүлөрөр	195,7	199,8	197,0	276,1	322,6

2-график. Үй чарбачылыгынын жан башына орточо акчалай кирешесинин түзүмү (пайыз менен).

Жалпысынан республика боюнча калктын акчалай кирешеси 2022-жылы болот 637,1 млрд сомду түзүп, өткөн жылга салыштырмалуу 17,6 пайызга өскөн. Керектөө бааларынын индексин эске алуу менен эсептелген калктын реалдуу акчалай кирешелеринин көлөмү 2022-ж. 559,2 млрд сомду түзүп, өткөн жылга салыштырмалуу 3,2 пайызга өскөн. Калктын 20 пайыздык топтору боюнча кирешелердин дифференциациясын талдоо 2022-ж. өткөн жылга салыштырмалуу биринчи топтун (эң аз кирешеси бар) жана экинчи топтун үлүшүнүн 1,0 пайызга төмөндөшү, төртүнчү жана бешинчи топтун (эң кирешеси бар) үлүшүнүн 1,0 пайызга өсүүсү байкалган, 1,4 жана 1,0 пайызды түзгөн. Жалпысынан республика боюнча калктын акчалай кирешеси 2022-жылы болот 637,1 млрд сомду түзүп, өткөн жылга салыштырмалуу 17,6 пайызга өскөн. Керектөө бааларынын индексин эске алуу менен эсептелген калктын реалдуу акчалай кирешелеринин көлөмү 2022-ж. 559,2 млрд сомду түзүп, өткөн жылга салыштырмалуу 3,2 пайызга өскөн. Калктын 20 пайыздык топтору боюнча кирешелердин дифференциациясын талдоо 2022-ж. Өткөн жылга салыштырмалуу биринчи топтун (эң аз кирешеси бар) жана экинчи топтун үлүшүнүн 1,0 пайызга төмөндөшү, төртүнчү жана бешинчи топтун (эң кирешеси бар) үлүшүнүн 1,0 пайызга өсүүсү байкалган, 1,4 жана 1,0 пайызды түзгөн.

2018-жылдан 2022-жылга чейинки мезгилде калктын жан башына иш жүзүндөгү акыркы керектөө 81,1 миң сомдон 104,4 миң сомго чейин өскөн.

Жашоо деңгээлинин көрсөткүчтөрүнүн бири – жашоонун наркы. Кыргыз Республикасынын калкынын негизги социалдык-демографиялык топтору үчүн жашоо минимумунун түзүмү Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2009-жылдын 6-ноябрындагы токтому менен бекитилген. 2022-жылы жашоо минимуму орточо эсеп менен киши башына айына 7178,32 сомду түзүп, 2021-жылга салыштырмалуу 17%га өскөн.

Жашоо минимумунун негизги үлүшү азык-түлүк куржунуна (4074,4 сом) туура келет. Ошол эле учурда жашоо наркынын өзгөрүшү тамак-аштын негизги түрлөрүнө баалардын өзгөрүшүнө жараша болот.

10-таблица. - Калктын негизги социалдык-демографиялык топтору үчүн жашоо минимуму (айына жан башына орточо, сом менен)

Көрсөткүчтөрдүн аталышы	2018	2019	2020	2021	2022
Кыргыз Республикасы					
Жан башына	4792,54	4806,32	5358,53	6268,31	7178,32
Эмгекке жарамдуу курактагы адамдар үчүн	5357,92	5368,64	6003,64	7040,33	8025,18
Пенсия курагындагылар үчүн	4282,99	4286,71	4785,43	5580,35	6395,22
Балдар үчүн	4070,82	4091,05	4532,95	5282,48	6099,75
1-3 жаш	...	...	...	...	...
4-6 жаш (0-7жаш) с 2009 г.	3616,22	3642,03	4015,40	4673,39	5431,63
7-13 жаш (7-14 жаш) с 2009-ж.	4227,77	4245,56	4716,76	5489,42	6315,48
14-17 жаш	4604,54	4616,83	5139,18	6012,49	6914,87

Билим берүү булактары боюнча үй чарбачылыгынын акчалай кирешелери: башталгыч жана орто деген эки топко бөлүнөт. Негизги кирешеге үй чарба мүчөлөрүнө таандык өндүрүш факторлорунун кирешеси (фактордук киреше), башкача айтканда жалданма эмгек үчүн акы, ишкердик ишмердүүлүктөн түшкөн пайда, рента түрүндөгү жерден түшкөн киреше жана капиталдык пайыздар кирет. Экинчи даражадагы кирешеге мамлекеттен пенсиялар жана башка социалдык трансферттер, башкача айтканда, башка чарба жүргүзүүчү субъекттердин баштапкы кирешелерин мамлекеттик кайра бөлүштүрүүнүн натыйжасында үй чарбачылыгына келип түшкөн каражаттар кирет. Жеке көмөкчү чарбалардан түшкөн киреше, эреже катары, Кыргыз Республикасындагы үй чарбаларынын кирешесинин эң маанилүү (эмгектен түшкөн кирешеден кийинки) булагы болуп саналат.

Эмгек акыдан жана жеке көмөкчү чарбалардан түшкөн кирешелерден тышкары жеке эмгек ишмердүүлүгүнөн алынган кирешелер, ошондой эле Кыргыз Республикасынын аймагынан тышкары алынган кирешелер негизги

ролду ойнойт. Мүнөздүү нерсе, Кыргызстанда шаар тургундарына салыштырмалуу айыл тургундарынын жеке жер тилкелеринен гана эмес, Кыргыз Республикасынын аймагынан тышкары кирешелеринен да көбүрөөк киреше алуусу экинчисине караганда биринчисинин миграциясы кадимки көрүнүш болуп саналат, бул активдүү тышкы эмгек менен байланышкан..

Белгилүү бир аймакта жашаган калктын жан башына орточо кирешесине да таасирин тийгизет. Мындай кирешелер Бишкек шаарынын, ошондой эле Ысык-Көл, Жалал-Абад, Ош жана Чүй облустарынын тургундары үчүн республикалык орточо көрсөткүчтөн жогору болуп чыкты.

Коомдун бакубаттуулугунун маанилүү көрсөткүчү - калктын жашоо деңгээли саналат, ал бир катар көрсөткүчтөрдү камтыйт, алардын ичинен негизгилеринин бири өнүгүү факторлорун аныктоочу эмгек акынын жана кирешелердин деңгээли жана дифференциациясы саналат. Ар бир киреше статьясынын кирешени бөлүштүрүүдө теңсиздикке тийгизген таасирин изилдөө өзгөчө кызыгууну туудурат. 1992-жылы керектөө бааларынын либералдашуусу кирешенин жана эмгек акынын теңсиздигинин өсүшүнө алып келди. Социалдык трансферттер эмгек акынын теңсиздиги күчөгөндө кирешедеге ажырымды кыскартууга жардам берет. Жалпы тенденция бул аймактын экономикалык өнүгүүсү канчалык жогору болсо, калктын кирешелеринин деңгээли жана дифференциациясы ошончолук жогору болот.

11-таблица. - Үй-бүлөнүн жан башына болгон кирешеси (айына сом менен)

Көрсөткүчтөрдүн аталышы	2018	2019	2020	2021	2022
Баары	5337,3	5684,7	5625,4	6647,8	7948,4
Эмгек акы, чарбалык ишмердиктен алынган киреше	3676,8	3978,9	3793,8	4406,3	5479,5
Социалдык трансферттер	841,3	898,7	938,6	987,9	1155,9
Айыл чарба азык-түлүктөрүн, тоютту, малды сатуудан түшкөн киреше	595,9	565,3	671,0	949,6	984,7
Мүлктүк киреше	26,4	33,5	24,7	42,9	76,8
Башка акчалай түшүүлөр	196,9	208,4	197,2	261,0	251,5

“Кыргызстандын үй чарбаларынын жашоо деңгээлин жана сапатын жогорулатуунун көйгөйлөрү жана келечеги” деген бешинчи главада репродуктивдүү жана өндүрүштүк ишмердүүлүктү ишке

ашыруудагы көйгөйлөр жана үй чарбачылыгынын жашоо деңгээлин жогорулатуунун негизги багыттары анализденет.

Кыргызстандын үй чарбаларынын экономикалык жыргалчылыгы өлкөнүн экономикасынын ийгилигине жана өсүшүнө ажырагыс түрдө байланыштуу. Бирок, өлкө экономикалык өнүгүүгө тоскоол болгон жана үй чарбачылыгынын жашоо сапатын төмөндөтүүчү көптөгөн кыйынчылыктарга туш болууда. Бул бөлүмдүн максаты – бул көйгөйлөргө ар тараптуу талдоо жүргүзүү жана Кыргызстандыктардын жашоо деңгээлин жогорулатуу боюнча чараларды сунуштоо.

Кыргызстандын алдында бир катар олуттуу проблемалар турат, анын ичинде:

Адам капиталынын төмөн деңгээли: Өлкөдө билим берүүнүн сапаты жетишсиз, жумушчу күчүнүн көндүмдөрү менен эмгек рыногунун талаптарынын ортосунда дал келбестик бар. Бул абал эмгек өндүрүмдүүлүгүнө терс таасирин тийгизип, экономиканын өсүшүнүн потенциалын чектейт. Анын үстүнө кызматкерлердин мотивациясынын төмөндүгү бул көйгөйдү ого бетер курчутат.

Алсыз башкаруу жана коррупция: Өлкөнү башкаруу алсыз, коррупция кеңири жайылган. Бюрократия жана мыйзамдуулуктун жоктугу бизнестин эффективдүү иштешин жана өлкөгө инвестиция салуусун кыйындатат.

Диверсификацияланбаган экономика: Кыргызстандын экономикасы алтындын экспортуна жана акча которууларына ашыкча көз каранды, бул аны тышкы таасирлерге алсыз кылат. Бул жагдай кирешенин тең эмес бөлүштүрүлүшүнө да шарт түзүп, экономикалык өсүшкө тоскоол болот.

Ресурстарга жетүүнүн чектелгендиги: Өлкөдө билимге, саламаттыкты сактоого, финансылык кызматтарга жана башка ресурстарга жетүүдө олуттуу теңсиздик бар. Бул жагдай социалдык чыңалууну күчөтүп, теңсиздикти күчөтөт.

Начар инфраструктура: Өлкө олуттуу инфраструктуралык көйгөйлөргө туш болууда, анын ичинде жолдордун начар абалы, электр жана суу менен камсыздоонун чектелген жеткиликтүүлүгү жана интернет байланышынын жетишсиздиги. Бул көйгөйлөр экономикалык өнүгүүнү чектеп, өсүү потенциалын чектейт.

Жогорудагы маселелер Кыргызстандын үй чарбачылыгы үчүн олуттуу кесепеттерге алып келет, анын ичинде:

Төмөн киреше: Кыргызстандагы көптөгөн үй чарбачылыгы кирешенин аздыгынан негизги муктаждыктарын канааттандыра албай кыйналышат. Бул жагдай ошондой эле билим берүү жана саламаттыкты сактоо кызматтарына жетүүнү чектеп, жакырчылыкка алып келет.

Жумушсуздук: Өлкөдө жумушсуздуктун деңгээли жогору, бул социалдык чыңалуунун, кылмыштуулуктун жана миграциянын күчөшүнө алып келет.

Теңсиздиктин күчөшү: Өлкөдө теңсиздик күчөп, социалдык адилетсиздикке, бийликке болгон ишенимдин жоголушуна жана саясий стабилдүүлүккө коркунуч туудурууда.

Кыргызстанда үй чарбачылыгынын алдында турган көйгөйлөрдү чечүү үчүн комплекстүү мамиле кылуу керек, анын ичинде төмөнкү чараларды көрүү зарыл:

Адам капиталын өнүктүрүү: Билим берүүнүн сапатын жогорулатуу жана жумушчу күчтүн кайра даярдоо базарын талап кылган ылайктуураак квалификациялуу жумушчу күчкө алып келишим түзүү. Үзгүлтүкүз билим берүү системасы түзүүдө жардам бере алат.

Жагымдуу бизнес климатын түзүү: Өкмөт коррупция менен күрөшүп, мыйзамдарды жакшыртып, өлкөдө бизнес жүргүзүүнү жеңилдетүү үчүн административдик тоскоолдуктарды азайта алат. Бул чаралар өлкөгө инвесторлорду тартууга жардам берет.

Экономиканы диверсификациялоо: Өкмөт ресурстук эмес секторлорду өнүктүрө алат жана чакан жана орто бизнести колдой алат. Инновацияларды өнүктүрүү өлкөгө акча которууларга жана алтын экспортуна көз карандылыктан чыгууга да жардам берет.

Теңсиздикти кыскартуу: Прогрессивдүү салык салуу кирешелердин теңсиздигин кыскартууга жардам берет, ал эми социалдык кызматтарга жеткиликтүүлүктү кеңейтүү жана кирешеси аз топторду колдоо ресурстарга жетүүдө теңсиздикти азайтат.

Финансы рыногун өнүктүрүү: Пайыздык чендерди төмөндөтүү, насыя алуу мүмкүнчүлүгүн жогорулатуу жана финансылык сабаттуулукту жогорулатуу өлкөгө күчтүү каржы рыногун түзүүгө жардам берет.

Мамлекеттик турак-жай программасы: Өкмөт арзан турак-жайдын курулушун каржылай алат жана арендалык турак-жайды өнүктүрүүгө колдоо көрсөтө алат. Турак жайдын жеткиликтүүлүгүн жогорулатуу жана турак-жайды кайра куруу программаларын колдоо да жардам бере алат.

Кыргызстанда үй чарбаларынын жашоо деңгээлин жогорулатуу – мамлекеттин, бизнестин жана коомдун биргелешкен аракеттерин талап кылган узак мөөнөттүү милдет. Сунушталган чараларды ишке ашыруу туруктуу экономикалык өсүш үчүн шарттарды түзүүгө, кыргыз үй-бүлөлөрүнүн бакубаттуулугун жогорулатууга жана өлкөдөгү социалдык туруктуулукту бекемдөөгө болот. Жогоруда сунуш кылынган чаралар жөн гана сунуш экенин белгилей кетүү маанилүү. Конкреттүү чараларды жана

аларды ишке ашыруу Кыргызстандын өзгөчөлүгүн жана анын мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу менен кылдаттык менен иштелип чыгышы керек.

КОРУТУНДУЛАР ЖАНА СУНУШТАР

Изилдөө көрсөткөндөй, үй чарбачылыгы – бул жалпы турак жайда туруктуу жашаган, толук же жарым-жартылай акчалай жана материалдык ресурстарды бириктирген жана өздөрүн керектүү нерселердин бардыгы менен камсыз кылган жеке адам же үй-бүлө өкүлү болгон экономикалык бирдиктер. Алардын экономикалык ишмердүүлүгү өлкөнүн социалдык-экономикалык абалына олуттуу таасирин тийгизет.

Коомдогу экономикалык мамилелердин субъектиси катары үй чарбачылыгы узак эволюциядан өткөн, бирок өзүнүн салттуу мүнөзүн сактап, бийлик жана баш ийүү принцибине негизделген башкаруу системасын билдирет. Көптөгөн мүчөлөрдү бириктирген үй чарбачылыгынын башчысына чарбалык турмушту башкаруу укугу, ошондой эле үй чарбачылыгынын кызыкчылыктарын коргоо, негизги маселелер боюнча чечимдерди кабыл алуу жана түзүлгөн бюджетти башкаруу жоопкерчилиги берилген.

Чарбанын милдеттери жана аларды чечүүнүн ыкмалары экономикалык системалардын ар кандай типтеринде жана ар кандай институттук чөйрөдө айырмаланат. Үй чарбачылыгынын негизги функциялары жеке чарбалык бирдиктерде ишке ашырылуучу жана бул экономикалык бирдиктердин курамына кирген адамдардын баалуулуктарына жана психологиялык абалына ылайык жыргалчылыгын жогорулатууга багытталган керектөө, өндүрүш жана кайра өндүрүү мамилелеринин системасы катары каралат.

Мындан тышкары үй чарбачылыгы социалдык-экономикалык мамилелердин кеңири спектрине кирет. Жеке үй чарбачылыгынын максаттары институционалдык чөйрөнүн таасиринде болот жана үй чарбачылыгынын мүчөлөрүнүн жана башка үй чарбачылыгынын мүчөлөрүнүн ортосундагы өз ара мамилелерден көз каранды. Үй-бүлө жана үй чарба институттары бири-бири менен байланышкан, бирок экономикалык жүрүм-турум эрежелеринин жыйындысы бири-бирине дал келбейт, анткени алардын максаттарын жана аларга жетүү ыкмаларын түзүү процесстеринде ар кандай мыйзам ченемдүүлүктөр пайда болот.

Алар иштеген үй чарбачылыгынын институционалдык чөйрөсү чарба жүргүзүүчү субъекттердин ишмердигинде альтернативалардын жыйындысын түзгөн формалдуу жана формалдуу эмес чектөөлөрдүн өз ара байланышкан системасы болуп саналат. Үй чарба институту экономикалык өзгөрүүлөрдүн булагы катары иштейт, анткени ал жаңы технологиялардын, маалымат системаларынын жана билимдердин пайда болушу сыяктуу жаңы

факторлордун жана кубулуштардын таасири астында дайыма өзгөрүү абалында болот.

Рыноктук экономикалык системага өтүү социалдык-экономикалык системанын бардык чөйрөлөрүндө, анын ичинде үй чарбачылыгынын турмушундагы кризистик процесстерде трансформациялык кризисти шарттады. Калктын кирешелери кескин кыскарды, өлкөдө жана үй чарбачылыгында жумушсуздук жана жакырчылык өсө баштады. Бул өзүн актай албай, кирешелер чыгашаларын жаппай, үй чарбачылыгы карыз алуу жолуна түшүп, акыры бир катар үй чарбачылыгынын банкрот болушуна жана жоюлушуна алып келген.

Изилдөө көрсөткөндөй, Кыргызстандагы үй чарбачылыгы максаттарына жетүү үчүн финансылык ресурстардын өтө аз үлүшүн келечектеги аманаттарына бөлөт. Көп чарбалар дагы эле болсо мамлекеттин социалдык жардамына таянышат жана өздөрүнүн материалдык абалын жакшыртууда демилгелүү эмес.

Үй чарбачылыгынын ишин жакшыртуунун негизги багыттары болуп төмөнкүлөр саналат:

1. Социалдык-экономикалык системаны кайра түзүү үй чарбачылыгынын социалдык-эмгек мамилелерине түп-тамырынан бери өзгөрүү киргизди, алар биринчи кезекте ишканалардын токтоп калышынан же банкрот болушунан, иш менен камсыз кылуу чөйрөсүнүн кыскарышынан, ошондой эле, жумушсуздуктун жана көмүскө ишмердүүлүктүн, анын ичинде криминалдык формалардын өсүшү, «кара» эмгек рыногунун өнүгүшү, үй чарбачылыгынын кирешесинин азайышы оң жана терс процесстерди пайда кылды.

2. Эмгек акынын жалпы деңгээлин жана анын өсүш темптерин жогорулатуу жолу менен кирешенин өндүрүшкө стимулдаштыруучу таасирин камсыз кылуу зарыл.

3. Үй чарбачылыгынын кирешелеринин диспропорциясын азайтуу үчүн жол картасын иштеп чыгуу.

4. Фондулук рыноктун ишмердүүлүгүн активдештирип, каржы институттарына үй-бүлөлүк ишенбөөчүлүктү жоюу зарыл.

5. Билим берүү системасын реформалоону улантуу, эмгек рыногунда талап кылынган кесиптер боюнча адистерди даярдоонун сапатын жогорулатуу, билим берүү системасынын эмгек рыногу менен байланышын чыңдоо, иштеп жаткан ишканаларда кадрларды даярдоонун дуалдык системасын практикалоо.

6. Минималдуу эмгек акынын өзүнүн жөнгө салуучу ролун аткарышын жана анын өлчөмүн жашоо минимумунун деңгээлинде белгилөөсүн камсыз кылуу.

7. Кайра куруунун шарттарында чарбалар менен фирмалардын ортосунда, чарбанын ичинде келип чыккан карама-каршылыктарды жөнгө салуунун мурда калыптанган мамлекеттик механизми деформацияланып, чарба жүргүзүүчү субъекттердин ортосундагы мамилелердин актуалдуу маселелерин чече албай калды. Мамлекеттик түзүмдөр үй чарбалары менен фирмалардын ортосундагы мамилелерди жөнгө салуунун мамлекеттик механизминин каражаттарынын комплексин жаңыртуу, аны жакшыртылган жумушчу орундарын түзүү менен толуктоо, эмгекти стимулдаштыруу маселесин чечүү зарыл. Аз камсыз болгон жумуш орундарын камсыз кылуу, мамлекеттик субсидиялар, жөлөкпулдар сыяктуу актуалдуу көйгөйлөрдү чечүү үчүн колдонулуп жаткан каражаттардын комплекси оң натыйжа бербейт, жакырчылык өсүп жатат жана азыркы учурда 40%дан ашыкты түзөт.

8. Үй чарбаларынын инвестициялык активдүүлүгүн жогорулатуу максатында баалуу кагаздардын кирешелүүлүгүн жогорулатуу, фондулук рынокту өнүктүрүүнүн жана жөнгө салуунун узак мөөнөттүү программасын иштеп чыгуу, анын ишин ачык-айкын жана калк үчүн жагымдуу кылуу максатка ылайыктуу.

9. Социалдык төгүмдөрдү төлөбөгөндөрдүн пенсиясы мыйзамды сыйлаган төлөөчүлөрдүн пенсиясынан бир аз айырмаланып тургандыгы жагынан пенсияларды дайындоодогу адилетсиздик жоюлушу керек. Алардын өлчөмү боюнча оптималдуу айырма беш миң сомдон кем эмес болушу керек.

10. Бюджетинде тартыштыктын жоктугу үчүн жооптуу чарбаларды материалдык жактан стимулдаштыруу, чарбалык иштердин сапаты, аймактын коопсуздугун жана көрктөндүрүү, тазалык жана тартип үчүн атаандаштык духун өнүктүрүү, бул ишке жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын кызматкерлерин тартуу.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫК КӨРГӨН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ

1. Даутов, Я. У. Основные показатели развития инновационного и конкурентного потенциала экономики Кыргызской Республики / Я. У. Даутов, Д. Ж. Жолдошалиева // Вестник Бишкекского гуманитарного университета. – 2012. – № 2(22). – С. 132-136.

2. Даутов, Я. У. Торгово - экономические отношения Кыргызстана в рамках интеграционных объединений / Я. У. Даутов // Вестник Бишкекского гуманитарного университета. – 2013. – № 2(25). – С. 215-217.

3. Даутов, Я. У. Теоретические основы функционирования домашних хозяйств в условиях трансформации экономической системы Кыргызской Республики / Я. У. Даутов // Вестник Бишкекского гуманитарного университета. – 2014. – № 2(28). – С. 387-390.
4. Даутов, Я. У. Обеспечение экономической безопасности в социально-трудовой сфере Кыргызской Республики / Я. У. Даутов // Вестник КНУ им. Ж. Баласагына. – 2014 г. – С. 145-149.
5. Даутов, Я. У. Решение трудовых проблем как условие достижения общественной стабильности / Я. У. Даутов, А. С. Мамытов // Экономика. – 2016. – № 3-4(28). – С. 36-41.
6. Даутов, Я. У. Функционирование домашних хозяйств в условиях трансформационной экономики / Я. У. Даутов // Межвузовская научно-практическая конференция «Приоритетные направления экономического развития Кыргызстана». – 2018 г. БГУ – С. 36-41.
7. Даутов, Я. У. Критерии экономической безопасности на рынке труда / Я. У. Даутов, А. С. Мамытов // Известия ВУЗов Кыргызстана. – 2018. – № 1. – С. 117-121.
8. Даутов, Я. У. Основные категории определяющие домашние хозяйства в Кыргызской Республике / Я. У. Даутов // Межвузовская научно-практическая конференция «Стратегии инновационного развития экономики Кыргызстана». – 2019 г. БГУ – С. 22-25.
9. Даутов, Я. У. Финансы домашних хозяйств – важный процесс экономической деятельности / Я. У. Даутов // Межвузовская научно-практическая конференция «Обеспечение экономического роста в условиях мирового эпидемиологического и социально-экономического кризиса». – 2021 г. БГУ – С. 7-12.
10. Даутов, Я. У. Некоторые аспекты вычислений реальной заработной платы в контексте домашней экономики / Я. У. Даутов // Эпоха науки. – 2023. – № 33. – С. 83-86.
11. Даутов, Я. У. Проблема выбора единиц измерения для исследования экономических систем / Я. У. Даутов // Бюллетень науки и практики. – 2023. – Т. 9, № 4. – С. 412-416. – DOI 10.33619/2414-2948/89/48.
12. Даутов, Я. У. Государственные механизмы стимулирования развития домохозяйств в Кыргызской Республике / Я. У. Даутов // Бюллетень науки и практики. – 2023. – Т. 9, № 8. – С. 147-153. – DOI 10.33619/2414-2948/93/15.
13. Даутов, Я. У. Применение приложения финансовой математики в домашних хозяйствах / Я. У. Даутов // Вестник БГУ. – 2023. – № 1(63). – С. 347-351.

14. Даутов, Я. У. Роль финансов домашних хозяйств в условиях трансформации экономической системы / Я. У. Даутов // Известия ВУЗов Кыргызстана. – 2023. – № 2. – С. 116-120.
15. Даутов, Я. У. Проблемы улучшения уровня и качества жизни домохозяйств в Кыргызской Республике / Я. У. Даутов // Alatoo Academic Studies. – 2023. – № 3. – С. 385-390. – DOI 10.17015/aas.2023.233.39.
16. Даутов, Я. У. Воспроизводство населения и домашнего хозяйства / Я. У. Даутов // Вестник КРСУ. – 2023. – Т. 23, №11. – С.24-27.
17. Даутов, Я. У. Анализ динамики расходов домашних хозяйств в КР / Я. У. Даутов // Вестник БГУ. – 2023. - №2 (64). С. 119-125.
18. Даутов, Я. У. Образование как важный фактор стабильности домашних хозяйств в трансформационной экономике / Я. У. Даутов // Тенденции устойчивого развития образования в условиях глобализации: Сборник материалов международной научно-практической конференции, Бишкек - Новосибирск, 01 ноября 2023 года. – Новосибирск: Новосибирский государственный педагогический университет, 2023. – С. 126-132.
19. Даутов, Я. У. Экономические интересы домашних хозяйств / Я. У. Даутов // Вестник КРСУ. – 2023. – Т. 23 №11. – С.28-34.
20. Даутов, Я. У. Экономические аспекты бедности населения в условиях трансформации экономической системы в Кыргызской Республике / Я. У. Даутов // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2023. – № 5. – С. 89-94.
21. Dautov, Y. U. Some Aspects of the Necessity of Studying the Concept of the «Household» in the Conditions of the Fourth Industrial Revolution / ESG Management of the Development of the Green Economy in Central Asia. – Cham: Springer International Publishing, 2023. – С.23-30. https://doi.org/10.1007/978-3-031-46525-3_3

Даутов Ялкун Умержановичтин «Экономикалык системаны трансформациялоо шарттарында үй чарбалардын иштеши» деген темада 08.00.01 – экономикалык теория адистиги боюнча экономика илимдеринин докторлугу окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясына

РЕЗЮМЕСИ

Ачкыч сөздөр: үй чарбалары, иштеши, трансформациясы, экономикалык тутуму, базар экономикасы, экономикалык өзгөрүүлөр, үй чарбаларынын ролу, үй чарбаларынын түзүмү, эмгек рыногу, экономиканын туруктуулугу, жумушсуздук, эмгек акы, иш менен камсыз кылуу саясаты, жумуштуулук.

Изилдөөнүн объекти: Кыргыз Республикасында командалык-административдик системадан чарба жүргүзүүнүн рыноктук системасына өтүүнүн трансформациялык мезгилиндеги үй чарбалары.

Изилдөөнүн предмети: Экономикалык иштин жүрүшүндө өз кызыкчылыктарын, муктаждыктарын, максаттарын ишке ашыруу боюнча үй чарбаларынын жана экономиканын башка субъекттеринин ортосундагы экономикалык мамилелердин жыйындысы.

Диссертациялык иштин максаты: экономикалык мамилелер системасында үй чарбалардын иштешинин теориялык-методологиялык концепциясын иштеп чыгуу жана Кыргызстандын үй чарбаларынын бакубаттуулугун жогорулатууга багытталган мамлекеттик социалдык саясаттын иш-чараларынын комплексин негиздөө болуп саналат.

Изилдөө методдору: талдоо жана синтез, тарыхый жана логикалык биримдик, системалык-функционалдык, структуралык-функционалдык, салыштырма, статистикалык анализ, жалпылоо, математикалык моделдөө.

Алынган натыйжалар жана алардын жаңылыгы: «үй чарбасы» экономикалык категориясынын маңызы жана бул категорияны аныктоодо автордук тактоонун сунушу ачыкка чыкты; «үй-бүлө» жана «үй чарбасы» түшүнүктөрүнүн ортосундагы айырмачылык негизделди; үй чарбаларынын экономикалык кызыкчылыктарына жана аларды өткөөл мезгилдин шарттарында ишке ашыруу мүмкүнчүлүктөрүнө талдоо жүргүзүлдү; рынок экономикасын түзүү шарттарында мамлекет менен үй чарбалардын өз ара аракеттенүүсү изилденди; үй чарбаларынын кирешелеринин жана чыгашаларынын рыноктук социалдык-экономикалык мүнөзүн калыптандыруу негизделди; үй чарбаларынын заманбап жашоо деңгээлине комплекстүү талдоо жүргүзүлдү жана инвестициялык активдүүлүктү жогорулатуу жана жакырчылыкты азайтуу үчүн алардын кирешелеринин жана чыгашаларынын түзүмүн оптималдаштыруу механизмдерин сунуштоо

жүргүзүлдү; үй чарбаларынын мамлекет жана фирмалар менен өз ара мамилелеринде карама-каршылыктар аныкталды жана топтолду; трансформациялык мезгилдин шарттарында үй чарбаларынын ички жана тышкы институттук чөйрөсүнүн өзгөчөлүктөрү жана Кыргызстандын ЕАЭБге мүчөлүгүнүн контекстинде алардын ресурстук потенциалын жогорулатуу жана жашоо деңгээлин жогорулатуу боюнча иш-чараларды сунуштоо мүнөздөлдү.

Колдонуу даражасы: изилдөөнүн натыйжалары үй-бүлөлөрдү, үй чарбалардын бюджеттерин социалдык колдоо боюнча Министрликтин программасында колдонулду, ошондой эле изилдөөнүн натыйжалары Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин ар айлык серебинин практикалык ишине киргизилди.

Колдонуу чөйрөсү: изилдөөнүн материалдары БГУда дисциплиналарды жана атайын курстарды окутуу процессинде колдонулду. К.Карасаева «Кыргыз Республикасынын калкынын иш менен камсыз болушу», «эмгек рыногу», «Кыргызстандын экономикасында үй чарбаларынын ролу».

РЕЗЮМЕ

Диссертации Даутова Ялкуна Умержановича на тему: «Функционирование домашних хозяйств в условиях трансформации экономической системы» на соискание ученой степени доктора экономических наук по специальности 08.00.01 – экономическая теория

Ключевые слова: домашние хозяйства, функционирование, трансформация, экономическая система, рыночная экономика, экономические изменения, роль домохозяйств, структура домашних хозяйств, рынок труда, стабильность экономики, безработица, заработная плата, политика занятости, занятость.

Объект исследования – домашние хозяйства в условиях трансформационного периода перехода от командно-административной системы к рыночной системе хозяйствования в Кыргызской Республике.

Предмет исследования – совокупность экономических отношений между домохозяйствами и другими субъектами экономики по поводу реализации своих интересов, потребностей, целей в процессе хозяйственной деятельности.

Цель диссертационной работы состоит в разработке теоретико-методологической концепции функционирования домашних хозяйств в системе экономических отношений и обосновании комплекса мероприятий

государственной социальной политики, направленного на повышение благополучия домашних хозяйств Кыргызстана.

Методы исследования: анализ и синтез, единства исторического и логического, системно-функциональный, структурно-функциональный, сравнительный, статистический анализы, обобщения, математическое моделирование.

Полученные результаты и их новизна: раскрыта сущность экономической категории «домашнее хозяйство» и предложение авторского уточнения в определении этой категории; Обосновано различие между понятиями «семья» и «домашнее хозяйство»; проведен анализ экономических интересов домашних хозяйств и возможностей их реализации в условиях переходного периода; исследовано взаимодействие государства и домашних хозяйств в условиях формирования рыночной экономики; обосновано формирование рыночного социально-экономического характера доходов и расходов домашних хозяйств; проведен комплексный анализа современного уровня жизни домашних хозяйств и предложение механизмов оптимизации их структуры доходов и расходов для увеличения инвестиционной активности и снижения бедности; выявлено и сгруппирован противоречие во взаимоотношениях домашних хозяйств с государством и фирмами; охарактеризован особенности внутренней и внешней институциональной среды домашних хозяйств в условиях трансформационного периода и предложение мероприятий по увеличению их ресурсного потенциала и повышению уровня жизни в контексте членства Кыргызстана в ЕАЭС.

Степень использования: Результаты исследования нашли свое применение в Программе министерства по социальной поддержке семей, бюджетов домашних хозяйств, а также результаты исследования внедрены в практическую деятельность ежемесячного обзора Национального статистического комитета Кыргызской Республики.

Область применения: Материалы исследования использованы в процессе преподавания дисциплин и спецкурсов в БГУ им. К.Карасаева «Занятость населения Кыргызской Республики», «Рынок труда», «Роль домохозяйств в экономике Кыргызстана».

SUMMARY

Dautov Yalkun Umerzhanovich Dautov's dissertation on the topic: "The functioning of households in the conditions of transformation of the economic system" for the degree of Doctor of Economic Sciences in the specialty 08.00.01 - economic theory.

Keywords: households, functioning, transformation, economic system, market economy, economic changes, the role of households, the structure of households, labor market, economic stability, unemployment, wages, employment policy, employment.

The object of the study - households in the conditions of the transformation period of transition from the command-administrative system to the market system of economic management in the Kyrgyz Republic.

The subject of the study is a set of economic relations between households and other subjects of the economy on the realization of their interests, needs, goals in the process of economic activity.

The purpose of the dissertation work is to develop a theoretical and methodological concept of functioning of households in the system of economic relations and justification of a set of measures of state social policy aimed at improving the well-being of households in Kyrgyzstan.

Research methods: analysis and synthesis, unity of historical and logical, system-functional, structural-functional, comparative, statistical analysis, generalizations, mathematical modeling.

Obtained results and their novelty: the essence of the economic category "household" is revealed and the author's proposal of clarification in the definition of this category; the distinction between the concepts of "family" and "household" is substantiated; the analysis of economic interests of households and the possibilities of their realization in the conditions of transition period is carried out; the interaction between the state and households in the conditions of formation of market economy is investigated; the formation of market socio-economic nature of income and expenditures of the house is substantiated.

Extent of use: The results of the study were applied in the Program of the Ministry of Social Support of Families, household budgets, as well as the results of the study are implemented in the practical activities of the monthly review of the National Statistical Committee of the Kyrgyz Republic.

Scope of application: The materials of the study were used in the process of teaching disciplines and special courses at BSU named after K. Karasaev "Employment of the population of the Kyrgyz Republic", "Labor market", "The role of households in the economy of Kyrgyzstan".